

กติการับถือศาสนาพราหมณ์ที่สวนนิคม
ที่เมืองศรีเทพ

โดย

นางสาวอรุณ แสงจารึก

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

สารนิพนธ์

เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาคณะ เป็นปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร

พุทธศักราช 2527

คำนำ

สารนิพนธ์เรื่องการศึกษาเปรียบเทียบศาสนาพราหมณ์ลัทธิฮินดูในสมัยเมืองศรีเทพ เขียนขึ้นด้วยจุดประสงค์ที่จะศึกษาเปรียบเทียบถึงความสำคัญของลัทธิฮินดูในสมัยศาสนาอื่น ๆ ภายในเมืองศรีเทพโบราณ จังหวัดเพชรบูรณ์ ระยะพุทธศักราชที่ 11 - ประมาณพุทธศักราชที่ 18 โดยศึกษาทางคันโบริพราหมณ์และประวัติศาสตร์เพื่อใช้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้าหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตร (โบราณคดี) ซึ่งในขณะเดียวกันก็เป็นประโยชน์ในการฝึกฝนการเขียนรายงานซึ่งเป็นหัวใจสำคัญของนักโบราณคดีด้วย

ผู้เขียนหวังเป็นอย่างยิ่งว่าสารนิพนธ์ฉบับนี้คงได้ประโยชน์ทางคันวิชาการไปบ้างไม่มากนักขอ หากมีข้อผิดพลาดประการใดผู้เขียนขออภัยด้วยความยินดี

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์
(นางสาวอรนุช แสงจาวีก)

10 ตุลาคม 2527

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ชุมมัทโหลยสารนิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนประกอบการ
ศึกษาคำระเบียบปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี)

.....

(หัวหน้าภาควิชาโบราณคดี)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

..... ประธานกรรมการ

..... กรรมการ

..... กรรมการ

..... กรรมการ

อาจารย์ควบคุมสารนิพนธ์

.....

.....

วันที่..... เดือน..... พ.ศ.....

สารบัญ

	หน้า
สารบัญแผนที่.....	ก
สารบัญแผนผัง.....	ก
สารบัญภาพลายเส้น.....	ก
สารบัญภาพประกอบ.....	ข-ค
กติกัรรมประกาศ.....	ง
บทนำ.....	จ
บทที่ 1 สภาพภูมิศาสตร์และหลักฐานทางโบราณคดีเมืองศรีเทพ.....	1
ก. ที่ตั้ง.....	1
ข. สภาพภูมิศาสตร์.....	1
ค. ประวัติความเป็นมา.....	2
ง. ยังเมือง.....	2
จ. โบราณสถานที่ปรากฏในปัจจุบัน.....	3
ฉ. โบราณวัตถุที่พบในเมืองศรีเทพ.....	11
ช. แนวความคิดและการศึกษาเกี่ยวกับเมืองศรีเทพ.....	13
บทที่ 2 ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายในดินแดนประเทศไทย.....	18
ก. ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย.....	18
ข. บริเวณที่พบหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ในดินแดนประเทศไทยระหว่างพุทธศักราชที่ 10 - 18.....	25
บทที่ 3 หลักการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพ.....	35
ก. การเผยแพร่ลัทธิไศวนิกายมายังเมืองศรีเทพ.....	35
ข. หลักการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพ.....	55

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

บทที่ 4 การศึกษาเปรียบเทียบความสำคัญของสถิติสวณิกายกับสถิติศาสนาอื่นๆ	
ในเมืองศรีเทพ.....	59
บทสรุป.....	62
บรรณานุกรม.....	65
ภาพประกอบ	

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ส่วนงานแผนที่

- แผนที่ 1 แผนที่ประเทศไทย แสดงที่ตั้งเมืองโบราณศรีเทพ
แผนที่ 2 เมืองศรีเทพจากภาพถ่ายทางอากาศ

ส่วนงานแผนที่

- แผนที่ 1 แผนผังเมืองศรีเทพ
แผนที่ 2 แผนผังสองพี่น้อง
แผนที่ 3 แผนผังสายเขา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร

ส่วนงานภาพถ่าย

- ภาพถ่ายแผนที่ 1 แผนผังสองพี่น้อง
ภาพถ่ายแผนที่ 2 แผนผังสองพี่น้อง สลักจากแผนที่พระพิรุณ ปางอุทุมพรเทศวร จากภาพถ่ายสองพี่น้อง
ภาพถ่ายแผนที่ 3 การบูรณะของประติมากรรมในศิลปกรรมแบบขอม
ภาพถ่ายแผนที่ 4 แผนผังสองพี่น้อง สลักจากแผนที่พระพิรุณ ปางอุทุมพรเทศวร ศิลปกรรมแบบขอม
จากภาพถ่ายพระพิรุณเทศวร

ส่วนภาพประกอบ

- ภาพที่ 1 สภาพพื้นที่ภายในเมืองศรีเทพ
- 2 สภาพพื้นที่ภายในเมืองศรีเทพ
- 3 สระปรำก สระน้ำขนาดใหญ่ภายในเมืองศรีเทพ
- 4 ปรำกศรีเทพ
- 5 ภายในปรำกศรีเทพ แสดงการเชื่อมต่ออิฐและไข่มุขไม้เป็นเครื่องบน
- 6 ปรำกศรีเทพชั้นล่าง องค์ใหญ่ (ปรำกศรี)
- 7 ฐานปรำกศรีเทพชั้นล่าง (ปรำกศรี) เป็นฐานปัทม์ 3 ชั้น แต่ละชั้นย่อมุม 20
- 8 ซุ้มจระนำภายในองค์ปรำก และฐานบัวรองรับภายในองค์ปรำก
- 9 ประตูหลักทางทิศใต้ของปรำกศรีเทพ
- 10 ปรำกศรีเทพชั้นล่าง องค์เล็ก (ปรำกชั้นล่าง)
- 11 ประตูหลักของปรำกศรีเทพ
- 12 แนวศิลาแลงชั้นที่ 1 ซึ่งเชื่อมจากทิศเหนือไปยังทิศตะวันตก
- 13 กลุ่มอิฐ และแสงที่เรียงตัวกันอย่างเป็นระเบียบทางทิศใต้ของปรำกศรีเทพ
- 14 แนวศิลาแลงชั้นที่ 2 ซึ่งมาจกขวางแนวแดงเดิมไปจรดฐานชั้นที่ 1 ขอบปรำก
- 15 สภาพพื้นที่ภายในเมืองในฤดูน้ำหลาก ปัจจุบัน
- 16 สภาพพื้นที่ภายในเมืองในฤดูน้ำหลาก ปัจจุบัน
- 17 คลังนอก
- 18 เขาดมธรรณ
- 19 ศิลาจารึกหมายเลข K978
- 20 ศิลาจารึกที่ไต่จากฐานของปรำกศรีเทพชั้นล่าง
- 21 ปราสาทศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์
- 22 พื้หลังศิลาจารึกพระนางราช ที่ปราสาทศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์
- 23 พื้หลังศิลาจารึก 5 คน ที่ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

- ภาพที่ 24 อัจฉรินทร์บริเวณทางเข้าองค์ปรางค์สองพี่น้อง
- 25 ประติมากรรมรูปโค
- 26 ศิวลึงค์หมายเลข 3.2.2
- 27 ศิวลึงค์หมายเลข 3.2.3
- 28 ศิวลึงค์หมายเลข 3.2.4
- 29 ศิวลึงค์หมายเลข 3.2.5
- 30 ฐานโยนหมายเลข 3.3.1
- 31 ฐานโยนหมายเลข 3.3.2
- 32 ฐานโยนหมายเลข 3.3.3
- 33 ฐานโยนหมายเลข 3.3.4
- 34 ทับหลังศิลารูปพระศิวะปางอุมาเหศวร โคจากการขุดแต่งปรางค์สองพี่น้อง
- 35 ภาพแสดงรายละเอียดของพระศิวะ - พระอุมา และโคหนที
- 36 ภาพแสดงรายละเอียดของหน้ากาล และนาค
- 37 ภาพแสดงรายละเอียดของท่อนทองมดลียและสายใบไม้
- 38 ทับหลังรูปพระศิวะ ปางอุมาเหศวรที่ปราสาทเมืองเก่า จังหวัดบุรีรัมย์

กิจกรรมประกาศ

สารนิพนธ์เรื่อง "ศกการนิมิตศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพ" ฉบับนี้
สำเร็จเป็นรูปเล่มที่สมบูรณ์โดยด้วยความเมตตาใจและการช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่าย ผู้เขียนจึง
ขอกราบขอบพระคุณ และขอบขอบคุณเหล่านั้นไว้ ณ ที่นี้

กราบขอบพระคุณคุณพ่อคุณแม่ ถอดถอนญาติพี่น้องทุกท่านที่ช่วยสนับสนุนและเป็นกำลังใจ
ให้แก่ผู้เขียน

กราบขอบพระคุณอาจารย์หม่อมราชวงศ์ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ และคุณบรรเวท รุ่งรุจี ที่
เสียสละเวลาอันมีค่าให้คำปรึกษา แนะนำ ถอดถอนควบคุมการเขียนสารนิพนธ์ฉบับนี้

ขอบคุณห้องภาพฉายภาพพระโขนง และปากน้ำ ที่ช่วยจัดทำภาพประกอบและสำเนา
สารนิพนธ์ให้โดยไม่คิดมูลค่า

ขอบคุณคุณบุษยา ไชยเสน, คุณณกร หนูนิล และคุณศวีภา ประกอบสันติสุข ที่ให้
กำลังใจและความช่วยเหลืออย่างจริงใจ

ท้ายที่สุดขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านทั้งในอดีตและปัจจุบันที่ประสิทธิ์ประสาทความ
รู้ให้จนผู้เขียนสามารถเขียนสารนิพนธ์ฉบับนี้ได้

อรนุช แสงจาวีก

บทนำ

จากการศึกษาเรื่องราวของเมืองโบราณศรีเทพทั้งทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีพบว่าเมืองโบราณแห่งนี้เป็นเมืองขนาดใหญ่ มีผังเมืองที่น่าสนใจคือเป็นเมืองแยก 2 เมืองติดกัน มีความเจริญรุ่งเรืองในสมัยเจนละ ทวารวดี เขมร และอยุธยาตามลำดับ ซึ่งในระยะเวลาดังกล่าวได้พบหลักฐานการนับถือศาสนาทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ลัทธิต่าง ๆ ปะปนกัน

ลัทธิไศวนิกายเป็นลัทธิสำคัญลัทธิหนึ่งที่ปรากฏหลักฐานในเมืองศรีเทพมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 พร้อมกับคติการนับถือศาสนาอื่น ๆ เช่นเกี่ยวกับบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคใต้ของประเทศไทย ก่อนมาหลักฐานการนับถือลัทธินี้หายไปในระยะพุทธศตวรรษที่ 13 - 16 โดยปรากฏหลักฐานการนับถือศาสนาพุทธเข้าแทนที่และมาปรากฏขึ้นอีกครั้งหนึ่งในระยะพุทธศตวรรษที่ 16 - 18

การปรากฏขึ้นและหายไป แล้วปรากฏหลักฐานขึ้นใหม่นี้ทำให้ผู้เขียนเกิดความสนใจว่าเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น ประกอบกับยังไม่เคยมีผู้เคยศึกษาคติการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพมาก่อน จึงมีสารนิพนธ์ฉบับนี้จึงมุ่งศึกษาถึงความสำคัญของลัทธิไศวนิกายว่าเข้ามามีบทบาทที่เมืองโบราณแห่งนี้กับสมัยใด อย่างไร เจริญรุ่งเรืองในระยะไหนมากน้อยเพียงไรและเหตุใดลัทธิจึงหายไปในระยะพุทธศตวรรษที่ 13 - 16 โดยศึกษาจากหลักฐานทางคันโบราณคดีที่พบภายในเมือง และหลักฐานทางคันเอกสาร คาดว่าผลของการศึกษานี้ นอกจากจะทำให้ทราบถึงความสำคัญของลัทธิไศวนิกายที่เมืองโบราณแห่งนี้แล้วยังทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรเจนละและเขมรอีกด้วย

ขอบเขตของการศึกษา เรื่องคติการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพนี้จำกัดระยะเวลาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 - 18 โดยศึกษาจากหลักฐานทางคันโบราณคดีเท่าที่พบในปัจจุบันเท่านั้น

บทที่ 1

สภาพภูมิศาสตร์ และหลักฐานทางโบราณคดีเมืองศรีเทพ

ก. ที่ตั้ง

เมืองศรีเทพโบราณ หรือมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าไพศาลีหรือภัยสาดี ตั้งอยู่ในเขต
ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ระหว่างบ้านเนินนาจานกับบ้านศรีเทพน้อย ทาง
ด้านทิศตะวันตกและตะวันออกตามลำน้ำ ห่างจากที่ว่าการอำเภอศรีเทพไปทางทิศตะวันออกประมาณ
8 กิโลเมตร โดยมีถนนลูกรังแยกจากถนนสายสระบุรี - เพชรบูรณ์ เข้าไปถึงเมืองโบราณ หรือที่
ละติจูด (Latitude) 15 องศา 10 ลิปดา ถึง 15 องศา 11.5 ลิปดาเหนือ ลองจิจูด
(Longitude) 101 องศา 29.5 ลิปดา ถึง 101 องศา 32.6 ลิปดาตะวันออก¹
(แผนที่ 1)

ข. สภาพภูมิศาสตร์

1. ด้านทิศเหนือติดกับเขตกออำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์
2. ทิศใต้ติดกับที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา
3. ด้านทิศตะวันออกมีเทือกเขาถนนโพธิ์เป็นแนวยาว
4. ส่วนทางทิศตะวันตกมีแม่น้ำสำคัญไหลผ่าน 2 สายคือ แม่น้ำป่าสักซึ่งกันเขตกอ
ระหว่างเทือกเขาเพชรบูรณ์กับที่ราบสูงโคราช และลำน้ำเหืองซึ่งแยกจากแม่น้ำป่าสักที่ตำบลอุทัย
อำเภอวิเชียรบุรี ไหลมาบรรจบกันที่แม่น้ำท่า ซึ่งอยู่ห่างไปทางทิศใต้ของเมืองโบราณประมาณ 8
กิโลเมตร

บริเวณที่ตั้งเมืองและสภาพโดยรอบมีลักษณะเป็นป่าโปร่ง (Open Forest) และ
สวนไร่ (Orchard) ในปัจจุบันพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกชาวบ้านบุกรุกเข้าไปใช้พื้นที่ในการเกษตร -
กรรมและเลี้ยงสัตว์ โดยอาศัยน้ำจากแม่น้ำป่าสักและลำน้ำเหือง (ภาพที่ 1 - 2)

¹ เชมชาติ เทพไชย. รายงานการสำรวจและขุดค้นทางโบราณคดีเมืองศรีเทพ.
(กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2523). หน้า 1
เรื่องเดิม. หน้าเดียวกัน

ก. ประวัติความเป็นมา

เมืองศรีเทพโบราณเกิดขึ้นอยู่กับอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์ แต่ในปัจจุบันเปลี่ยนมาขึ้นอยู่ในเขตอำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองศรีเทพโบราณถูกค้นพบครั้งแรกโดยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์ ครั้งเมื่อเสด็จไปตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ใน พ.ศ. 2447 ชื่อเมืองในสมัยโบราณเรียกว่า ท่าโรง หรือ ศรีเทพ ชื่อเมืองโบราณแห่งนี้ปรากฏหลักฐานครั้งแรกในสมัยอยุธยา รัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาว่า ในปี พ.ศ. 2100 ทรงโปรดให้เจ้าเมืองศรีเทพ (พระศรีธมมอริรักษ์) และเจ้าเมืองชัยนาท (พระชัยบุรี) ถูกลงไปสมทบที่กองทัพพระยาตากสิน ก่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระศรีธมมอริรักษ์ เจ้าเมืองศรีเทพ มีความชอบในการปราบกบฏเวียงจันทน์ จึงโปรดให้ยกฐานะเมืองศรีเทพขึ้นเป็นเมืองศรี เปลี่ยนนามเป็นเมืองวิเชียรบุรี รวมเมืองชัยนาทและเมืองบัวชุมเข้าเป็นเมืองขึ้นของเมืองวิเชียรบุรี ครั้นถึงสมัยปฏิรูปการปกครองจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองศรีเทพ หรือวิเชียรบุรี ก็ขึ้นอยู่กับมณฑลเพชรบูรณ์³

หลังจากที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์เมืองศรีเทพแล้ว ก็มีผู้นำใจเข้าไปทำการศึกษาหลายท่าน 30 ปีต่อมา กรมศิลปากรจึงประกาศขึ้นทะเบียนเมืองศรีเทพเป็นโบราณสถาน ในพระราชกฤษฎีกาฉบับที่ 52 ตอนที่ 75 ลงวันที่ 8 มีนาคม พุทธศักราช 2478

ง. ผังเมือง

จากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศและแผนที่ทหารของอำเภอศรีเทพ คำขวัญชุด (Series) L 7071 ระวาง (Sheet) 5239 N (แผนที่ที่ 2) จะเห็นว่าเมืองศรีเทพโบราณมีลักษณะผังเมืองเป็นเมืองแปด 2 เมืองติดกันแบบเมืองชั้นในและเมืองชั้นนอก โดยมีเมืองชั้นในอยู่ทางทิศตะวันตก ลักษณะผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมุมมนเกือบกลม กว้างยาวด้านละ 1.5 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 1,300 ไร่

³ คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, นิทานโบราณคดี, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2505), หน้า 210 - 217

เมืองชั้นนอกซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกมีขนาดใหญ่กว่า ลักษณะเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้างยาวกันละ 2 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 1,587 ไร่ เมืองทั้งสองมีกำแพงดินล้อมรอบเพียงชั้นเดียว ดัชมักเป็นคูน้ำซึ่งปัจจุบันยังมีน้ำขังอยู่เฉพาะทางคันทิศตะวันตกเฉียงเหนือเท่านั้น ส่วนคันอื่นคันเงินและถูกกักแปลงเป็นไร่นาไปหมด แต่ก็ยังมีบางส่วนคงสภาพของคูเมืองและกำแพงดินไว้ให้เห็นไคร้กเงิน (แผนผังที่ 1)

จ. โบราณสถานที่น่าสนใจ

จากการสำรวจของกองโบราณคดี กรมศิลปากรพบว่าภายในเมืองโบราณทั้งสองเมืองมีซากศาสนสถานอยู่รวมกันประมาณ 50 แห่ง และพบร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชนที่มีความหนาแน่นพอสมควร ทั้งยังมีกลุ่มโบราณสถานที่อยู่นอกเมืองทางทิศเหนืออีกด้วย

เข็กเมืองชั้นใน⁴

สภาพพื้นที่ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นลอนลูกคลื่น มีสระน้ำ และหนองน้ำกระจายอยู่ทั่วไปมากกว่า 100 แห่ง ส่วนใหญ่อยู่ในสภาพแห้งหรือ บริเวณโคลน ๆ กับสระน้ำหรือหนองน้ำมักจะมีเนินดินโบราณสถานและที่อยู่อาศัย สระน้ำมีขนาดใหญ่ที่สุดคือ สระปรากฏ อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของปรากฏศรีเทพ กว้างประมาณ 120 เมตร ยาวประมาณ 125 เมตร ลึกประมาณ 3 เมตร ปัจจุบันยังมีน้ำขังอยู่ (ภาพที่ 3)

กำแพงเมืองมีกำแพงดินล้อมรอบเพียงชั้นเดียว กำแพงสูงประมาณ 3.5 เมตร กว้างประมาณ 20 เมตร รอยนอกของกำแพงมีคูน้ำกว้างประมาณ 10 เมตร ล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง ประตูทางเข้าเมืองชั้นในมี 5 ประตู ได้แก่

คันทิศเหนือ	ประตูเพ็ญบศ หรือประตูหนองบอน
คันทิศใต้	ประตูมะกัก หรือประตูหนองกรก
คันทิศตะวันออก	ประตูศรีเทพ
คันทิศตะวันตก	ประตูแสนงอน
คันทิศตะวันตกเฉียงเหนือ	ประตูน้ำ

⁴ เชมซากิ เทพไชย, เรื่องเข็ก, หน้า 2

ภายในกำแพงเมืองมีโบราณสถาน 16 แห่ง สำนักสงฆ์ 1 แห่ง โบราณสถานที่สำคัญ มี 3 แห่ง ได้แก่⁵

1. ปรางค์ศรีเทพ หรือปรางค์ใหญ่ (ภาพที่ 4)

เป็นปรางค์เดี่ยว ก่อด้วยอิฐอยู่บนฐานศิลาแลงแบบบัวตุ๊กตัก 2 ชั้น ฐานฐานที่ติดกัน มีสัดส่วนสูงกว่าชั้นฐานปรางค์ที่รับเข้าหาแกนกลาง ฐานขององค์ปรางค์มีมุขยื่นออกไปทั้ง 4 ด้าน ปัจจุบันเหลือเพียง 2 ด้านคือ ด้านทิศใต้และทิศตะวันตก องค์ปรางค์สูง 13 เมตร แผนผังมีลักษณะย่อเก็จมุมเดี่ยวที่ประกอบด้วยเสาซุ้มอีก 2 มุม เสาซุ้มมีลักษณะย่อไม้ 2 มุมขึ้นไปรับซุ้มหน้าบันที่ซ้อนกันอยู่ 2 ชั้น ประตูทางเข้าปรางค์มีด้านเดียวคือ ด้านทิศตะวันออก ที่เหลืออีก 3 ด้านเป็นประตู-หลอก ด้านในของประตูหลอกทำเป็นช่องหรือซุ้มซึ่งอาจเป็นที่ประดิษฐานประติมากรรมรูปเคารพในสมัยนั้น ทราบจากชาวบ้านว่าเมื่อประมาณ 10 ปีมาแล้ว มีรูปพระนารายณ์สลักด้วยไม้สูงราว 70 เซนติเมตร ตั้งอยู่ภายในองค์ปรางค์ แต่ปัจจุบันถูกทำลายลงไปหมดแล้ว

แบบการก่อสร้างก่ออาคารไขว้โดยกลอก ก่อเรียงโดยเอาหัวอิฐออกเป็นส่วนใหญ่ (Header) ขนาดอิฐ 25 - 44 + 19 - 20 + 7 - 9 เซนติเมตร นอกปรางค์ซ้ายมี เหลื่อมอิฐเข้าหาหยอก ตามแบบปราสาทเขมรทั่วไป⁶ โดยแบ่งเป็น 3 ระดับ แต่ละระดับใช้ไม้ แก่นพื้นซาคี (ไม้ชนิดหนึ่งเนื้อแข็งทนทานมาก) ทำเป็นเครื่องบนหรือเพดานเพื่อช่วยรับน้ำหนักของ อิฐแต่ละชั้น แต่ปัจจุบันพังลงไปเกือบหมด (ภาพที่ 5) ตามผนังมีการก่อสร้างซุ้มจระนำแบบสันเหลี่ยม (Corbelled Arch) โดยการเหลื่อมอิฐมีอัตราส่วนน้อยมาก

ร่องรอยของแนวศิลาแลงที่อาจเป็นกำแพงที่ล้อมรอบองค์ปรางค์เป็นรูปสี่เหลี่ยม-ผืนผ้า ก่อด้วยศิลาแลงเช่นกับการเรียงอิฐซึ่งเป็นการสร้างขึ้นหลังจากแนวเดิมถูกทำลายไป ร่องรอยของกำแพงปรากฏอยู่ทางทิศตะวันตก ห่างจากองค์ปรางค์ประมาณ 10 เมตร

⁵ เชนชาติ เทพไชย, เรื่องเดิม, หน้า 3

⁶ อุทัย เจริญสกุล, "การกำหนดอายุปรางค์เมืองศรีเทพ," เมืองโบราณ,

ปีที่ 5 ฉบับที่ 4 (เมษายน - มิถุนายน 2523), หน้า 90

2. ปราสาทองค์ที่สอง (ภาพถ่ายแผนที่ 2)

ตั้งอยู่ห่างจากปราสาทศรีเทพไปทางทิศตะวันตกประมาณ 60 เมตร ลักษณะเป็น
ปราสาท 2 องค์ ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงร่วมกัน ประกอบด้วยปราสาทองค์ใหญ่หรือปราสาทที่ตั้งอยู่ทาง
ทิศเหนือ และปราสาทองค์เล็กหรือปราสาทน้อยตั้งอยู่ทางทิศใต้ ปราสาททั้ง 2 หันหน้าไปทางทิศตะวัน-
ตก

จากการขุดแต่งของกองโบราณคดี กรมศิลปากร ระหว่างเดือนตุลาคม พ.ศ. 2526
ถึงเดือนกันยายน พ.ศ. 2527 ทำให้ทราบถึงลักษณะของปราสาททั้ง 2 คือ

ปราสาทองค์ใหญ่หรือปราสาทที่ (ภาพที่ 6) เป็นปราสาทรูปขนาดใหญ กว้าง 10.70
เมตร ยาว 18 เมตร สูง 14.30 เมตร ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลง 3 ชั้นขนาดลดหลั่นกัน ฐานแต่ละ
ชั้นย่อมุม 20 ทำเป็นฐานปัทม์ ซึ่งประกอบด้วยฐานบัวคว่ำ ฐานหน้ากระดานทองไม้ และฐานบัว -
หงาย (ภาพที่ 7) ฐานชั้นที่ 1 ซึ่งเป็นฐานร่วมของปราสาททั้ง 2 องค์ มีทางเดินสำหรับประพาศขึ้น
โดยรอบ ฐานทางทิศตะวันตกซึ่งเป็นทางเข้าองค์ปราสาททำเป็นมุขยื่นออกมา ยาวประมาณ 10
เมตร ฐานปราสาทก่อด้วยอิฐ เจาะช่องหน้าต่างประดับลวดลายปูนปั้น ฐานปราสาทนี้สันนิษฐานว่าแต่เดิม
คงก่อด้วยศิลาแลงเคย ๆ เมื่อหลังคา ก่อมามีการสร้างเพิ่มเติมโดยใช้อิฐก่อออกจากศิลาแลงและ
คงมีการทำหลังคาด้วยอิฐและกระเบื้อง ฉากจากฐานปราสาทเป็นองค์ปราสาทซึ่งมีความสูงประมาณ
14.30 เมตร ผนังภายในองค์ปราสาททำเป็นซุ้ม 3 ซุ้ม ทางด้านทิศตะวันออก ทิศเหนือ และทิศใต้
สันนิษฐานว่าใช้สำหรับประดิษฐานรูปเคารพ หรือเทพประจำทิศ หรือใช้วางเครื่องบูชา หรือเป็น
ช่องสำหรับใส่ตะเกียบอย่างใดอย่างหนึ่ง บริเวณด้านหน้าของซุ้มทางทิศตะวันออกพบฐานศิลาแลง
ทำให้สันนิษฐานได้ว่าศาสนสถานแห่งนี้เป็นศาสนสถานที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย
(ภาพที่ 8)

ส่วนฐานอีก 3 ก้านคือ ก้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันออก มีฐานปราสาทขนาดเล็ก
ยื่นออกมาคล้ายซุ้มหน้าบัน ย่อมุมก้านละ 3 แต่ละย่อมุมจะมีหน้าบันเป็นของตนเองขนาดลดหลั่นกันลง
มา ฐานของหน้าบันชั้นที่ 3 ซึ่งอยู่ติดกับองค์ปราสาทจะอยู่ในระนาบเดียวกับฐานขององค์ปราสาท ฐาน
ชั้นที่ 2 ซึ่งอยู่ติดมาจะอยู่ในระนาบเดียวกับฐานขององค์เรือนธาตุ และยอดของหน้าบันชั้นที่ 2 จะอยู่
ในระนาบเดียวกับชั้นเชิงบาตร ส่วนฐานของย่อมุมชั้นที่ 1 จะอยู่ในระนาบเดียวกับองค์เรือนธาตุ ใต้
หน้าบันเป็นทับหลัง แต่ในปัจจุบันไม่มีทับหลังประดับอยู่เลย ทับหลังทำเป็นประทุนลวดทึง 3 ก้าน
(ภาพที่ 9)

ยอดปราสาทในปัจจุบันได้พังลงหมดแล้ว จากการขุดแต่งพบส่วนของกลีบบะเพ็ญทำจากศิลาแลงตกอยู่โดยรอบองค์ปราสาท ทำให้สันนิษฐานได้ว่ายอดของปราสาทองค์ใหญ่หรือปราสาทนี้น่าจะทำเป็นหลังคาลดหลั่นกันขึ้นไป ซึ่งอาจจะเป็นหลังคา 3 ชั้น หรือ 5 ชั้น บริเวณมุมมณฑปแต่ละชั้นจะทำเลียนแบบองค์ปราสาทคือประติมากรรม ประติมากรรม หลัง และหน้าบัน ส่วนยอดประดับด้วยกลีบบะเพ็ญ และอมลกะที่ห่อด้วยศิลาแลง

สร้างองค์เล็กหรือปราสาทน้อย (ภาพที่ 10) เป็นปราสาทอิฐขนาดกว้างยาวด้านละ 5 เมตร สูง 4.70 เมตร ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงชั้นเดียว บ่อมุม 20 เป็นฐานปัทม์เช่นเดียวกับปราสาทองค์ใหญ่ มีบันไดทางขึ้น 3 ทางคือ ทางทิศใต้ ทิศตะวันออก และทิศตะวันตก

ลักษณะขององค์ปราสาทมีประตูทางเข้าทางทิศตะวันตก เช่นเดียวกับปราสาทองค์ใหญ่ ส่วนอีก 3 ด้านเป็นประตูหลอก (ภาพที่ 11) ปราสาทองค์นี้ไม่มีคูปราสาท แต่คงจะเป็นคูน้ำคันไฉ่งไม่ทราบว่ามีลักษณะอย่างไร เนื่องจากพังลงมามาก

จากการขุดแต่งบริเวณโดยรอบปราสาทสองที่มองเห็นแนวแสงขนาดกว้าง 85 เซนติเมตร ลักษณะเป็นแนวแสงที่ขุดเจออยู่ภายใน อยู่ห่างจากฐานปราสาทชั้นที่ 1 ประมาณ 60 เซนติเมตร แนวแสงเริ่มจากทิศเหนือออกมาทางทิศตะวันออกขององค์ปราสาท (ภาพที่ 12) ความสูงอยู่ในระดับเดียวกับบันไดขั้นที่ 3 ขององค์ปราสาท สันนิษฐานว่าแนวแสงนี้จะสร้างขึ้นมาหลังเพื่อบกบริเวณพื้นขององค์ปราสาทให้สูงขึ้น

นอกจากนี้ทางทิศใต้บริเวณทางขึ้นปราสาทองค์เล็กหรือปราสาทน้อย ยังพบกลุ่มของก้อนแสงขนาดใหญ่เรียงตัวกันอยู่อย่างค่อนข้างเป็นระเบียบ (ภาพที่ 13) สันนิษฐานว่าคงจะเป็นกลุ่มอาคารที่สร้างขึ้นพร้อมกับแนวแสงที่เป็นทางเดิน ซึ่งเป็นอาคารสร้างครั้งที่ 2 นั่นเอง กลุ่มอาคารดังกล่าวนี้อาจเป็นศาลาที่พักคนเดินทางซึ่งมักจะสร้างขึ้นรายรอบศาสนสถานที่สำคัญของเขมร หรืออาจเป็นหอสมุดหรือบรรณาลัยก็ได้

ทางด้านทิศตะวันออกในระดับที่สูงขึ้นจากแนวแสงดังกล่าวข้างต้นนั้น พบแนวแสงยาวทิศขวางกับแนวแสงเดิม แนวแสงดังกล่าวก่อด้วยแลงวางเรียงตัวกันไปจนจรดฐานชั้นที่ 1 ขององค์ปราสาท (ภาพที่ 14) ซึ่งลักษณะเช่นนี้ยังพบอีกสองแห่งคือ ทางทิศตะวันตกบริเวณบันไดทางขึ้นปราสาทองค์เล็ก และ ทางด้านทิศตะวันตกบริเวณทางขึ้นมณฑปปราสาทของปราสาทองค์ใหญ่ซึ่งผ่านกลางบันไดทอดสันนิษฐานว่าแนวแสงนี้เป็นการสร้างครั้งที่ 3 เพื่อปรับพื้นองค์ปราสาทให้อยู่ในระดับเดียวกับโบราณ-

สถานที่ในระยะหลังก็เป็นที่ นอกจากนี้บริเวณบันไดทางขึ้นมูขุปรังทางทิศตะวันตกก็ใกล้ ๆ กับแนวแหล่งที่ก่อด้วยบันไดมียังพบกลุ่มอิฐวางเรียงตัวกันอย่างเป็นระเบียบ คล้ายกับกลุ่มแหล่งที่พบในระหว่างการสร้างครั้งที่ 2 จึงสันนิษฐานว่ากลุ่มอิฐนี้คงจะเป็นอาคารที่สร้างเพิ่มเติมขึ้นในระยะหลังของการก่อสร้างครั้งที่ 3

การก่อสร้างและยกพื้นปรางค์ใหม่ทั้งครั้งที่ 2 และ 3 นั้น สันนิษฐานว่าคงเนื่องมาจากอุทกภัยในฤดูน้ำหลาก เนื่องจากการขุดแต่งบริเวณโคยรณของปรางค์พบว่าชั้นดินมีลักษณะการแข็งของน้ำ แม้ในปัจจุบันนี้ฤดูน้ำหลากน้ำจากแม่น้ำป่าสักและลำน้ำเหินก็ยังเอ่อขึ้นมาท่วมพื้นที่บริเวณรอบนอกเมือง (ภาพที่ 15 - 16)

สำหรับการกำหนดอายุของปรางค์สองพี่น้องนั้นนักปราชญ์ทางโบราณคดีเสนอความเห็นไว้หลายประการ คือ

ดร.เกอรัควอริทซ์ เวลส์ (Dr.Quaritch Wales) ให้สันนิษฐานไว้สองประการคือ จากโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมเชื่อว่าปรางค์สองพี่น้องน่าจะเป็นสิ่งก่อสร้างของชาวอินเดียนที่มาจากดินแดนที่เมืองศรีเทพในยุคนั้น และเป็นอาคารทางศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดในแหลมอินโดจีน มีอายุอย่างช้าที่สุดราวพุทธศตวรรษที่ 11 แต่อาศัยจากหลักฐานอื่น ๆ เช่น ประติมากรรม และจารึกโบราณก็อาจกำหนดไว้ว่าเป็นสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมรรุ่นเก่า ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 13⁷

ศาสตราจารย์ของ บวส์เชอริเยร์ (Dr.Jean Boisselier) ศึกษาการกำหนดอายุปรางค์ของ ดร.เวลส์ และให้ข้อสังเกตว่าปรางค์สองพี่น้องนี้ควรมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 โดยดูจากลักษณะสถาปัตยกรรมซึ่งมีการขอมที่ภายนอกอย่างมากมายทั้ง 4 ด้าน⁸

อาจารย์อุทัย เจริญสุขกุล ได้ทำการศึกษาลักษณะโครงสร้างสถาปัตยกรรมและวิวัฒนาการของลวดลายศิลปะที่เมืองศรีเทพ โดยเปรียบเทียบกลุ่มปรางค์ที่เมืองฉะเชิงเทรา และปราสาทอิฐสกุลช่างเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วกำหนดอายุปรางค์ที่เมืองศรีเทพว่าควรมีอายุอยู่ใน

⁷ Wales Quaritch, Dr., The Exploration of Sri Deva an Ancient Indian-City in Indochina, Indian Art and Letter Vol.X No.2, 1937

⁸ สุภัทรภิศ ศึกษกุล, ศ.มจ., "โบราณวัตถุที่ขุดได้จากเมืองศรีเทพ," เมืองโบราณ, ปีที่ 5 ฉบับที่ 4 (เดือนตุลาคม - ธันวาคม 2522), หน้า 90

ช่วงศตวรรษที่ 17⁹

และจากการขุดแต่งปราสาทสองพี่น้องของกองโบราณคดี กรมศิลปากรได้พบหลักฐานอันใดนัก ส่วนประกอบสถาปัตยกรรม คือทับหลัง และเสาประดับกรอบประตู รวมทั้งการศึกษาลักษณะขององค์ปราสาท ทำให้กำหนดอายุไว้ว่าปราสาทสองพี่น้องมีอายุอยู่ในศิลปะสุโขทัยช่วงแบบบายน (ราว ๆ พ.ศ. 1550 - 1650) และไ้กับการสร้างต่อเนื่องมาจนถึงศิลปะอุมมายน (ราว ๆ พ.ศ. 1720 - 1780) ซึ่งเป็นสมัยที่มีการก่อเสริมแต่งของมูปราสาทด้วยอิฐกึ่งถาวรมากแล้ว

3. เขาค้างใน

เป็นโบราณสถานที่ตั้งอยู่เกือบใจกลางเมือง ห่างจากปราสาทศรีเทพไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 30 เมตร โบราณสถานแห่งนี้มีขนาดใหญ่และแปลกกว่าโบราณสถานอื่น ๆ ภายในเมือง กล่าวคือ เป็นโบราณสถานที่มีคูขุดเป็นชั้น ๆ สูงขึ้นไป มีขนาดกว้าง 44 เมตร ยาว 76 เมตร สูง 9 เมตร ฐานเป็นรูป 8 เหลี่ยมซ้อนอยู่บนฐานเขียงรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ลักษณะคล้ายกับวัดโขลงสุวรรณคีรี ที่เมืองชุมพร จังหวัดราชบุรี หรือคล้ายกับที่ปราจีนบุรี ส่วนยอดของทิวค้ำยังมีรูปองค์พระเจดีย์กระจายอยู่ทั่วไป เนื่องจากการขุดลอกคู ชาวบ้านบริเวณนั้นกล่าวว่า "แต่เดิมมีลักษณะเป็นมอชกอกด้วยอิฐกลึงไปประมาณ 4 เมตร แต่ถูกพายุฝนพัดจนหมดแล้ว" ทางด้านทิศตะวันออกของค้างในมีแนวค้ำดินสูงยอกคล้ายบันได ค้ำทิศตะวันตกก็มีลักษณะคล้ายกัน แต่มีความลาดชันน้อยกว่า ทำให้สันนิษฐานว่าค้างในน่าจะเป็นสิ่งก่อสร้างที่มีขังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าบนฐานสูง โดยมีบันไดทางขึ้นอยู่ทางทิศตะวันออก

จากลักษณะดังกล่าวทำให้นักปราชญ์บางท่านเชื่อว่า ค้างในเป็นสิ่งก่อสร้างที่น่ามาจากความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ของอินเดียที่กล่าวกันว่า โบราณสถานลักษณะคล้ายเขาค้างในนั้นถือกันว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักร และเป็นที่ประดิษฐานเทวราช ทั้งเป็นรูปจำลองเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของโลกมนุษย์ ซึ่งการสร้างเช่นนี้ทางอาณาจักรเขมรโบราณนิยมมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 (พ.ศ. 1345 - 1393) เป็นต้นมา และเห็นได้อย่างเด่นชัดในสมัยพระเจ้า

⁹ อนุวัติ เจริญสุกุล, เรื่องเดิม, หน้าเดียวกัน

บพิธวรรมันที่ 1 (พ.ศ. 1438 - 1443) ผู้สร้างเมืองบพิธระ (เมืองพระนคร) และประคิ-
ฐานเทวราชชนเทพมมาแคงซึ่งอยู่ตรงศูนย์กลางของเมือง¹⁰

เขตเมืองชั้นนอก

พื้นที่มีลักษณะเป็นลาดเขาจากทางทิศตะวันออกมาทิศตะวันตก กำแพงเมืองนี้มีลักษณะเช่น
เดียวกับเมืองชั้นใน คือมีแนวกำแพงดินสูงประมาณ 5 - 6 เมตร กว้างประมาณ 20 - 25 เมตร
และมีคูเมืองกว้างประมาณ 10 เมตร ล้อมรอบ ประตูทางเข้าเมืองมีทั้งหมด 6 ประตู ได้แก่

กำแพงทิศเหนือ	ประตูไม้คอง
กำแพงทิศใต้	ประตูแดงและประตูดี
กำแพงทิศตะวันออก	ประตูพลับและประตูแก้ว
กำแพงทิศตะวันตก	ประตูน้ำ ¹¹

ภายในเมืองพบโบราณสถานรวม 36 แห่ง และมีแหล่งน้ำกระจายอยู่ทั่วไป โบราณสถาน
ที่สำคัญ ได้แก่

1. สระขวัญ

เป็นสระน้ำที่มีขนาดใหญ่ กว้างประมาณ 140 เมตร ยาว 200 เมตร ลึกประมาณ
4 เมตร สระน้ำแห่งนี้มีช่องน้ำไหลเข้าสระอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ บริเวณสระเป็นพื้นที่ราบ
ดังนั้นสระแห่งนี้มักจะเป็นการเก็บน้ำเพื่อใช้ในการเพาะปลูกมากกว่าอย่างอื่น

ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของสระขวัญมีสระน้ำที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งคือ สระหนองไผ่และ
บริเวณใกล้เคียง ๆ กันมีเนินดิน และจัดไปเป็นกลุ่มโบราณสถาน

2. กลุ่มโบราณสถาน

เป็นที่น่าสังเกตว่าโบราณสถานในเขตเมืองชั้นนอกนี้ได้อุบัติหายไปอย่างสิ้นเชิง
จนไม่อาจที่จะสืบเค้าหาร่องรอยเดิมได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโบราณสถานที่อยู่ทางทิศตะวันตกของ
สระขวัญได้พบพระพุทธรูปสมัยทวารวดีขนาดสูง 2 เมตร ทำจากหินสีเขียว (Schist) ปัจจุบัน
ถูกลักลอบนำออกนอกประเทศไปขายให้แก่เศรษฐีชาวอเมริกัน พระพุทธรูปองค์นี้มีความสวยงาม
ที่สุดเท่าที่เคยพบในประเทศไทย

¹⁰ จิตรปรีดิ์ อุดมสุวรรณ, เที่ยวชมเมืองศรีเทพ, สารนิพนธ์อนุเมธีปริญาตรีกิตติศาสตร์
บัณฑิตสาขาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524, หน้า 4

¹¹ เขมชาติ เทพไชย, เรื่องเดิม, หน้า 4

เขื่อนอกกำแพงเมือง

1. คลังนอก (ภาพที่ 17)

ตั้งอยู่ใกล้บ้านสระปรือ มีขนาดใหญ่กว่าคลังใน เป็นโบราณสถานมีลักษณะเป็นรูปวงรี เส้นผ่าศูนย์กลางยาวประมาณ 75 เมตร สูงประมาณ 10 - 15 เมตร ฐานก่อด้วยศิลาแลงที่เรียงเป็นชั้น ๆ ขึ้นไปเช่นเดียวกับคลังใน บนเนินมีซากโบราณสถานขนาดเล็กก่อด้วยอิฐ ลักษณะคล้ายสถูปอยู่บริเวณมุมทั้ง 4 ทิศ บริเวณกึ่งกลางเป็นซากโบราณสถานก่อด้วยอิฐ ด้านทิศตะวันออกมีร่องรอยของบันไดทางขึ้นด้านหน้า บริเวณโดยรอบคลังนอกมีกลุ่มโบราณสถานที่ก่อด้วยอิฐกระจายอยู่ทั่วไป แต่ส่วนใหญ่ถูกขุดทำลายจนเกือบหมด บริเวณคลังนอกนี้เคยจุศกพเสมาธรรมจักรสลักด้วยหินที่มีคุณภาพดี วัตถุหลายสิ่งสิ่งของ จักอยู่ในศิลปะแบบทวารวดี จึงสันนิษฐานได้ว่าคลังนอกเป็นศาสนสถานหลังสร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพุทธ

2. ปรางคนอก

อยู่ถัดจากคลังนอกไปทางทิศเหนือประมาณ 1 กิโลเมตร เป็นปรางค์ที่ก่อด้วยอิฐไม่ถือปูนเช่นเดียวกับปรางค์ในเขตเมืองใน ชาวบ้านเรียกปรางค์นี้ว่าปรางค์หลวงพ่อดาว ตามความเชื่อที่เชื่อกันว่าปรางค์นี้เป็นที่สถิตของพระพญาวัด

3. สระแก้ว

เป็นสระน้ำสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของกำแพงเมืองนอกประมาณ 300 เมตร สระมีขนาดกว้าง 110 เมตร ยาว 150 เมตร และลึก 4 เมตร

4. เขื่อนมอรัญ (ภาพที่ 18)

หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "เขาใหญ่" เขานี้เป็นยอดที่สูงที่สุดในบรรดาเทือกเขาแถบนั้น กว้างเขาเป็นหินปูนและกรวด (Conglomerate) ที่จับตัวกันจนแน่น ก่อเป็นเนินมีถ้ำหินปูนขนาดกว้างประมาณ 10 เมตร ลึกประมาณ 15 เมตร บริเวณกลางถ้ำเป็นหินเขียวหินปูน (Quartzite) มีการแกะสลักเป็นรูปพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ปางวิตรรกะ, เทวรูปพระนารายณ์, พระหริหระ, 12
สถูป และพระพุทธรูปปางสมาธิ แต่ได้ถูกปล้นสะดมจนชำรุดเสียหายไปส่วนต่าง ๆ ของเทวรูปไป

ฉ. โบราณวัตถุที่พบในเมืองศรีเทพ

คือโบราณวัตถุที่พบจากเมืองศรีเทพส่วนใหญ่เป็นโบราณวัตถุที่พบบนดิน (Surface Finds) ส่วนหนึ่งมาจากการลักลอบขุดค้น และอีกส่วนหนึ่งมาจากการขุดแต่งโบราณสถาน ปรากฏสองพื้นอง โบราณวัตถุที่พบสามารถจำแนกเป็นประเภทได้ คือ

1. จารึก

1.1 จารึกรูปคล้ายตะปูหัวเตี้ย ปลายเสี้ยนแหลมสำหรับฝังดิน พบเมื่อครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จไปทรงตรวจราชการมณฑลเพชรบูรณ์ พ.ศ. 2447 อักษรที่จารึกเป็นอักษรขอม ภาษาสันสกฤต ส่วนที่จารึกชำรุดเสียหายมาก อ่านได้เพียงคำว่า "ฮัง" ซึ่งแปลว่า "หลัก" จึงสันนิษฐานว่าจารึกหลักนี้คงเป็นหลักเมืองศรีเทพ¹³

1.2 จารึกหมายเลข ก. 978 (ภาพที่ 19) พบในป่าไผ่บ้านวังไผ่ ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศเหนือประมาณ 10 กิโลเมตร จารึกอยู่บนเสาที่มีรูปร่างไม่สม่ำเสมอ แก่งเป็นรอยแกะภาษาสันสกฤต 12 บรรทัด ตัวอักษรเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 ข้อความในจารึกกล่าวถึงเทวรูปพระอิศวรที่พระราชทรงสร้างขึ้นเมื่อเสวยราชสมบัติพระราชองค์นี้สาส์นจารบบอรัช เชเคบ เจ้าใจว่าเป็นองค์เดียวกับพระเจ้าอวรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละ¹⁴

1.3 จารึกหมายเลข ก. 979 พบที่บ้านหนองไผ่ ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านวังไผ่ไปทางทิศตะวันออกประมาณ 2.3 กิโลเมตร จารึกเป็นภาษาขอมสั้น ๆ 3 บรรทัด ตัวอักษรสมัยเมืองพระนครของขอมและอาจมีอายุเก่าขึ้นไปถึงพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ข้อความในจารึกปรากฏนาม ๘ เศรษฐี และกล่าวถึงบริวารหญิงอีก 3 คน¹⁵

¹³

คำทรงราชูปมาท, สมเด็จพระมหา, เรื่องเดิม, หน้า 213 - 214

¹⁴

สุภัทรทิศ กิจกุล, ศ.มจ., "จารึกใหม่ในเมืองศรีเทพ," แสดงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี, ปีที่ 12 ฉบับที่ 6 (เดือนกรกฎาคม-ธันวาคม 2521), หน้า 91-95

จารึกหลักนี้ครั้งล่าสุดนายพะยอม แก้วกล้วย กองหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร เสนอคำอ่านใหม่ว่า "พระราชโอรสสร้างศิลาจารึก (เดิมเป็นเทวรูปพระอิศวร) ไว้ในโอกาสที่ขึ้นครองราชย์ของพระองค์"

¹⁵

เรื่องเดิม, หน้าเดียวกัน

1.4 จารึกบนชิ้นส่วนพระพุทธรูปสลักด้วยหินทรายสีเขียว ปางสมาธิ ศิลปะทวารวดี
อักษรปัลลวะ (อินเดียนิก) ภาษามาลิ จารึกเป็นคาถา เบ็ญจก... กำหนดอายุประมาณพุทธศ -
ศักราชที่ 13¹⁶

1.5 จารึกบนพระพิมพ์ดินเผา กล่าวกันว่าพบในเมืองศรีเทพ คำหน้าเป็นภาษา
สันสกฤต อักษรปัลลวะ คำหลังเป็นภาษาจีน อักษรจีน กำหนดอายุประมาณพุทธศักราชที่ 13¹⁷

1.6 จารึกที่ได้จากการขุดค้นโบราณสถานปรางค์สองพี่น้อง (ภาพที่ 20)
อาจารย์ชัชวาล จิตรสุตชัชวาล ให้ความเห็นว่า เป็นภาษาสันสกฤต อักษรเขมร จารึกเป็นบทโคลง
กำหนดอายุประมาณพุทธศักราชที่ 15 - 16

2. ประติมากรรม

พบทั้งที่เมืองในศาสนาพราหมณ์ เช่น เทวรูปพระนารายณ์ พระอาทิตย์ ฆ้องดังค์ และ
โคนนที และศาสนาพุทธ เช่น พระพุทธรูป ชิ้นส่วนเสมาธรรมจักร และภาพสลักรูปพระโพธิสัตว์ -
อวโลกิเตศวรในถ้ำเขาตมอรัญ ประติมากรรมดังกล่าวนี้ทั้งแบบศิลปเขมร และทวารวดีปะปนกัน
ที่สำคัญคือ ประติมากรรมเหล่านี้มีลักษณะพิเศษเป็นของตนเองต่างจากประติมากรรมในสมัยเดียวกัน
ที่พบในบริเวณอื่น ๆ ในด้านเทคนิคการแกะสลัก กล่าวคือ "เทวรูปขอมสมัยโบราณจะมีเศษหินยื
ระหว่างพระหัตถ์กับเขี้ยวเสมอ"¹⁸ แต่เทวรูปที่เมืองศรีเทพนี้ไม่มีเศษหินยืระหว่างพระหัตถ์
กับเขี้ยว ประติมากรรมเหล่านี้กำหนดอายุทั้งแก่พุทธศักราชที่ 11 - 18

3. องค์ประกอบสถาปัตยกรรม

ได้แก่ พัทธหลัง, เสาประดับกรอบประตู, กรอบประตู, หน้าต่าง, ลูกกรงลูกมะหวด,

¹⁶ สุภัทรทิศ กิจกุล, ศ.มจ., "สิ่งค้นพบใหม่ที่เมืองศรีเทพ," พิพิธภัณฑ์และวัฒนธรรมใหม่
มหาวิทยาลัยศิลปากร, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร), 2511

¹⁷ ศิลปากร, กรม, จารึกโบราณที่พบที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, (กรุงเทพฯ: กรม -
ศิลปากร, 2524), หน้า 99 - 102

¹⁸ สุภัทรทิศ กิจกุล, ศ.มจ., ศิลปในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์,
2524), หน้า 12

และยอดปราสาท ซึ่งล้วนแต่เป็นศิลปในสกุลช่างเขมรทั้งสิ้น ที่สำคัญคือ พับหลังที่พบจากการขุดค้น
ปราสาทสองพี่น้อง เป็นรูปพระอิศวร ปางอุมาเทศวรประทับบนหลังโคเมศที่ขึ้นอยู่เหนือหน้ากาล
หน้ากาลลายนาคและท่อนทองนาคย์ คาบเมศอุมาเทศวรมาลัยเป็นลายใบไม้กึ่งจีน ก้นล่างเป็นลาย
ใบไม้ก้น 3 ชั้น จากลักษณะของภาพสลักหลังและรายละเอียดขององค์ประกอบ เช่น การนั่งงอ
ของนาค และลักษณะของนาค กำหนดอายุทับหลังนี้อยู่ในศิลปะเขมรแบบบาปวน (ราว ๆ พ.ศ.
1550 - 1650) ก่อนปลายก่อนทวารวดี

ข. แนวความคิดและการศึกษาเกี่ยวกับเมืองศรีเทพ

การศึกษาเรื่องราวของเมืองศรีเทพนั้นได้มีผู้เสนอความคิดเห็นไว้หลายประการ ซึ่งพอ
สรุปได้ดังนี้

1. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ทรงเสนอความเห็นจากลักษณะของโบราณ -
สถานไว้ 2 ประการคือ ชื่อเมืองศรีเทพเดิมทางภาษาเขมรจะเรียกอย่างไรก็ไม่ทราบ แต่คงมีถิ่นเก่า
ของชื่อเมืองศรีเทพที่เรียกกันอยู่ปัจจุบันและเมืองศรีเทพนั้นคง เป็นเมืองที่มีความสำคัญเมืองหนึ่ง เช่น
เกี่ยวกับเมืองท่งศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี และเมืองสุโขทัย เดิมสภาพภูมิประเทศคงจะอุดม-
สมบูรณ์ แต่ต่อมาเกิดความแห้งแล้ง เมืองจึงเล็กลงเพราะอดน้ำ

2. คอกเตอร์ควอริช เวสต์ มีความเห็นว่าเมืองศรีเทพเป็นเมืองของชาวอินเดียที่อยู่
ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรทวารวดี โดยศึกษาจากศิลาจารึกหมายเลข K. 978 ที่กล่าวถึงการประเพณี
เทวรูปพระอิศวรและโบราณสถาน คือปราสาทองค์ใหญ่ และปราสาทสองพี่น้อง จากบทความเรื่อง "The
Exploration of Sri Dava an Ancient Indian city in Indochina" ดร.เวสต์
เสนอว่า ปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องเป็นสถานียกกรรมแบบอินเดียนและควรจัดเป็นอาคารทาง
ศาสนาพราหมณ์ที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในอินโดจีน อย่างช้าที่สุดควรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 จาก
หลักฐานอื่น ๆ เช่น ประติมากรรม และจารึกโบราณทำให้เขาสันนิษฐานว่าปราสาทองค์ใหญ่เป็นสถาน-
ียกกรรมสกุลช่างเขมรรุ่นเก่า ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 นอกจากนี้ยังเสนอว่าหลังจากที่
อาณาจักรทวารวดีเสื่อมลง เมืองศรีเทพก็ร้างมาราว 510 ปี จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งตรงกับสมัย
ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ขอมมีอำนาจเข้ายึดดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำป่าสัก และได้ทำการบูรณะเมือง -
ศรีเทพขึ้นมาใหม่ จึงเห็นได้จากภาพพระพุทธรูปสลักปูน ศิลปะทวารวดี ภาชนะดินเผารัตน

อย่างไรก็ตามแนวความคิดดังกล่าวนี้ ต้องได้รับการคัดค้านจากนักวิชาการหลายท่าน เช่น บรจิธ ไม่เห็นด้วยเพราะไม่เคยปรากฏหลักฐานว่าพุนั้นเคยเข้าครอบครองบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสักมาก่อน แต่ปรากฏหลักฐานของขอมในสมัยเจนละมากกว่า

3. ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเคย์ ให้ความเห็นว่าในช่วงระยะพุทธศตวรรษที่ 11-12 ซึ่งอาณาจักรทวารวดีมีความยิ่งใหญ่อยู่ทางภาคเหนือตอนบน บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้น อาณาจักรเจนละก็มีอำนาจอยู่ทางทิศตะวันออก ทำให้เมืองศรีเทพมีลักษณะเป็นรัฐกึ่งชนของทั้งสอง อาณาจักร จากหลักฐานในศิลาจารึกหมายเลข ก. 978 ที่เขียนามพระราชา (ซึ่งเซเคย์สันนิษฐานว่าเป็นพระเจ้าวรมัน) นั้นเซเคย์สันนิษฐานว่าคงจะเป็นองค์เดียวกับพระเจ้าวรมันที่ 1 ผู้ครองนครเจนละ ในราว พ.ศ. 1141 และตัวอักษรจารึกที่ไซก็มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 ด้วย แสดงให้เห็นว่าอาณาจักรเจนละ หรือขอมรุ่นแรกในสมัยนั้นได้แผ่อำนาจเข้ามาถึงลุ่มแม่น้ำป่าสักแล้ว จึงเป็นไปได้ว่าพระเจ้าวรมันองค์นี้จะเป็นผู้รวบรวมอาณาจักรเจนละและขยายอาณาเขตกว้างขวางจนในที่สุดสามารถยึดเมืองศรีเทพได้ จากการที่เมืองศรีเทพเป็นรัฐกึ่งชนระหว่างเจนละกับทวารวดีนั้น ทั้งสองอาณาจักรคงจะผลัดกันมีอำนาจเหนือเมืองศรีเทพ โดยจะเห็นได้จากหลักฐานโบราณวัตถุที่พบในเมืองศรีเทพนั้น มีทั้งรูปแบบศิลปะสกุลช่างเขมรและมอญปะปนกันอยู่

4. ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล เชื่อว่าเมืองศรีเทพน่าจะมีความสัมพันธ์กับอาณาจักรเจนละ โดยอาศัยหลักฐานที่พบคือ จารึกหมายเลข ก. 979 ซึ่งกำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 และจากการพบจารึกอีกหลักหนึ่งซึ่งเป็นภาษาขอมสัน ๆ มีตัวอักษรอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 ตามแนวความคิดของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเคย์ นอกจากนี้จากโบราณวัตถุประเภทประติมากรรมในสกุลช่างขอมสมัยปลายของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ. 1724 - ราว พ.ศ. 1760) เช่น รูปทวารบาลศิลา ทำให้สันนิษฐานว่าพระเจ้าวรมันน่าจะเป็นผู้รวบรวมและขยายอาณาเขตของเจนละมาจนครอบครองเมืองศรีเทพได้ ขณะเดียวกันอาณาจักรทวารวดีซึ่งครองความยิ่งใหญ่อยู่ทางภาคเหนือตอนบนก็พยายามเข้าครอบครองศรีเทพด้วย ดังนั้นอาณาจักรทั้งสองคงจะผลัดกันมีอำนาจเหนือเมืองศรีเทพ เนื่องจากพบหลักฐานประติมากรรมจำพวกเทวรูปต่าง ๆ ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับเทวรูปที่พบในประเทศกัมพูชาสมัยอักษานปุระ คือรูปร่างโง่งกระเบนสัน แต่ก็มีลักษณะที่ต่างออกไปคือ ไม่มีเศพนียกมือขึ้นเข้ากับหมวก และสวมหมวกทรงแปดเหลี่ยมยอดสูงแทนหมวกรูปทรงกระบอก ทรงกำหนดอายุประติมากรรมเหล่านี้ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย

พ.ศ.
๑/๐๑
๒๕๒๗
๑๐๑

15

นอกจากนี้ท่านยังอ้างถึงเหตุรูปที่พบอีกองค์หนึ่งว่า เป็นเหตุรูปค่อนข้างแปลกประหลาด อาจเป็นแบบผสมคือ ส่วนหมวกทรงกระบอกแบบทางภาคใต้ หรือภาคตะวันออกของไทย แต่รูปร่าง โครงกระเบ็นด้านความแบบศรีเทพ มีรับอยู่ด้านหน้าความแบบภาคใต้ หรือภาคกลางของไทยและการ พบพระพุทธรูปสมัยทวารวดีที่ทำด้วยปูนปั้นและหินสีเขียวหลายองค์ บางองค์ก็มีจารึกภาษาเขมร... ตลอดจนชิ้นส่วนธรรมจักรค่อนข้างใหญ่ มีวลคล้ายสลักความแบบศิลปะทวารวดี และรูปพระโพธิสัตว์ใน ถ้ำเขานมธวัชซึ่งมีลักษณะเป็นศิลปะทวารวดีนั้นเป็นสิ่งยืนยันถึงการเข้าครอบครองดินแดนศรีเทพของ ทวารวดีซึ่งกล่าวข้างต้นไค้อย่างดี

๕. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อนุวิทย์ เจริญบุญกุล ไม่เห็นด้วยกับความคิดของ ดร. เวสต์ ที่ว่าปราสาทศรีเทพและปราสาทสองพี่น้อง มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 โดย ผศ. อนุวิทย์ เห็นว่าปราสาทสองควรมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 เท่านั้น และสำหรับปราสาทศรีเทพ ซึ่ง ดร. เวสต์ เข้าใจเทคนิคการก่อสร้างว่าอิฐที่ใช้เป็นอิฐดินเผาและมีมือการเรียงอิฐอาคารงามไม่ได้นั้น ที่จริงแล้วเป็นอิฐเผาไฟอ่อนมีคุณภาพไม่ดีนัก การเรียงอิฐก็ไม่ปราณีที่เท่าที่ควร เทคนิคการเรียง อิฐก็อ่อนกว่าช่างราม นอกจากนี้การที่ ดร. เวสต์ ให้ข้อสังเกตหนึ่งภายในองค์เรือนธาตุว่าก่ออิฐเป็น ชุมจรมันนั้น ผศ. อนุวิทย์เห็นว่า เป็นแบบเฉพาะของอาคารแบบเขมรและรามในบริเวณเท่านั้น อาคาร เขมรสมัยพระนครจะไม่ก่อเป็นชุมจรมันภายในเช่นนี้

สำหรับปราสาทสองพี่น้องที่ ดร. เวสต์ กล่าวว่า เป็นอาคารหลักหลังหนึ่งของอินเคีย แต่ถูกสร้างทับเป็นปราสาทแบบสกุลช่างเขมร หันหน้าไปทางทิศตะวันตก โดยที่องค์ปราสาทยังแกะสลัก บัวเชิงบาตรลงมา เป็นแบบอินเคีย และส่วนที่เหลือทั้งกำแพง เจดีย์บาตรขึ้นไปเป็นงานแบบสกุลช่างเขมร ตลอดจนขนาดของอิฐและเทคนิคการก่ออิฐโดยไม่สอดปูนก็เป็นแบบเขมรนั้น มีข้อที่น่าสนใจที่ว่าการก่อสร้างแบบอินเคียและตั้งตำแหน่งต่าง ๆ ให้เห็นความที่ ดร. เวสต์ เข้าใจนั้น ไม่ได้ให้รายละเอียดอะไร เลยว่าการก่ออิฐแบบอินเคียและเขมรเป็นอย่างไร ก่อกันอย่างไร ผศ. อนุวิทย์ยังกล่าวว่าปราสาท ศรีเทพและปราสาทสองพี่น้องใช้เทคนิคการก่อสร้างแบบสกุลช่างเขมรโดยตลอด และไม่มีการสร้างทับ อาคารที่ปราสาทศรีเทพความที่ ดร. เวสต์ เข้าใจ

๖. ศาสตราจารย์ ชอง บวสเชอติเบร์ มีความเห็นเกี่ยวกับงานประติมากรรมของสกุล ช่างศรีเทพว่าได้รับอิทธิพลของแบบศิลปะทวารวดี ศรีวิชัย และลพบุรี บดผสมผสานเข้าด้วยกัน ซึ่งเป็นแนว ทางให้เกิดเป็นสกุลช่างแบบลพบุรีต่อมา

ส่วนด้านโบราณสถานนั้น ศาสตราจารย์วสเชดิเยร์ เห็นว่าปรางค์ศรีเทพเป็นสิ่งก่อสร้างของขอมแน่นอนและมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 เท่านั้น ทั้งนี้เพราะมีการขุดมุดอย่างมาก โดยเฉพาะที่มุดภายนอกทั้ง 4 ด้าน

จากแนวความคิดจากการศึกษาของนักวิชาการที่กล่าวมานั้น พอจะสรุปได้กว้าง ๆ ว่า เมืองศรีเทพจะเกิดขึ้นในสมัยโคกไม้ราบแน่แท้ แต่คงจะรุ่งเรืองอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 - 11 ซึ่งในระยะนี้อาจมีความเกี่ยวข้องกับอาณาจักรชวชน มีการนับถือศาสนาพราหมณ์ ต่อมาปลายพุทธศตวรรษที่ 11 พระเจ้าจวรมันที่ 1 แห่งเจนละทำสงครามชนะชวชน และขยายดินแดนออกมา ศรีเทพก็ตกอยู่ในอำนาจของเจนละในช่วงหนึ่ง เมื่ออาณาจักรทวารวดีเป็นอิสระและมีอำนาจมากขึ้นในดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เมืองศรีเทพก็เกี่ยวข้องและรับอิทธิพลของทวารวดี มีการนับถือศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ และโดยที่สภาพภูมิศาสตร์ของเมืองศรีเทพเป็นจุดผ่านจากบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไปสู่ดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเขมร เมืองศรีเทพจึงเป็นเสมือนรัฐกัณฑ์ เจนละและทวารวดีต่างผลักดันให้มีอำนาจเข้าครอบครอง ทำให้ลักษณะทางศิลป - สถาปัตยกรรมของเมืองศรีเทพมีลักษณะผสมผสานเป็นลักษณะอย่างอื่นแบบหนึ่งที่มีลักษณะพิเศษต่างจากอิทธิพลแม่ เมืองศรีเทพอาจจะร้างไปในระยะเวลาหนึ่ง ต่อมาเมื่อขอมมีอำนาจขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เมืองศรีเทพก็ได้รับการฟื้นฟูอีกครั้งหนึ่ง จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ 18 อาณาจักรขอมพินาศลง เมืองศรีเทพก็ถูกทอดทิ้งเรื่อยมา มาปรากฏหลักฐานอีกครั้งหนึ่งในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและรัตนโกสินทร์

สาเหตุการร้างของเมืองศรีเทพอาจเกิดจากโรคระบาด (อหิวาตกโรค) ก็ได้ เนื่องจากมีบันทึกเกี่ยวกับเรื่องราวของเมืองศรีเทพเล่าต่อ ๆ กันมาว่า

ที่บนเขาใกล้เคียงกันในเมืองศรีเทพมีฤษี 2 คน สร้างกุฏิอยู่ใกล้ ๆ กัน คนหนึ่งชื่อฤษีคาไฟ อีกคนหนึ่งชื่อฤษีท้าว ฤษีคาไฟมีลูกศิษย์เป็นลูกท้าวพระยาเมืองนั้น วันหนึ่งฤษีคาไฟบอกแก่ลูกท้าวพระยาว่าเป็นศิษย์ว่า น้ำในบ่อน้ำที่อยู่ใกล้กันโครหาน้ำในบ่อน้ำจะคาย แต่อย่าได้เอาน้ำอีกบ่อน้ำหนึ่งมารดจะพิษขึ้นใหม่ ลูกท้าวพระยาไม่เชื่อ ฤษีคาไฟจึงจะทดลองให้ดู แต่ขอคำสัญญาจากลูกท้าว - พระยาว่า เมื่อฤษีคาไฟหายไปแล้วลูกท้าวพระยาจะเป็นผู้ไปเอาน้ำในบ่อน้ำที่สองมารดพิษขึ้นใหม่ แล้วฤษีคาไฟก็หายไป เพราะศิษย์ขาดความเชื่อตรง ไม่ทำตามสัญญาหนักหนาเข้าไป

กล่าวถึงพระยาแก้ว เคยไปมาหาสู่กับพระยาไฟ ผิดสังเกตุไม่เห็นพระยาไฟไปเยี่ยมก็ออกถาม เมื่อถามเมื่อน้ำที่โคราบก็คายเห็นน้ำในเมื่อเคียวก็ทราบว่ามีเหตุร้ายเกิดขึ้น จึงเอาน้ำอีกบ่อหนึ่งมา รดที่ศพพระยาไฟจนพื้นดินชื้นช้ำมาก พระยาไฟเล่าเรื่องที่ไปมาหาสู่กับพระยาแก้วฟัง แล้วว่าจะต้องแก้แค้น ลงโทษลูกท้าวพระยาและชาวเมืองให้จงได้ พระยาแก้วเตือนสติว่าอย่าลงโทษรุนแรงเช่นนั้นเลย พระยาไฟไม่เชื่อฟัง เนรมิตเป็นภูเขาลูกหนึ่งเอาพิษร้ายเข้มาบรรจุไว้ในทองวุ้นจนเต็ม แล้วปล่อยวุ้น ไปเคียวรอบๆ เมือง 7 วัน ทำเสียงร้องกึกก้องตลอดเวลา เจ้าหน้าทีรักษาประตูเมืองเห็นผิดสังเกตุ จึงปิดประตูเมือง ครั้นถึงวันที่ 7 ท้าวพระยาเมืองนั้นก็รีบสั่งให้เปิดประตู วุ้นก็วิ่งเข้าไปในเมือง ขณะ นั้นทองวุ้นก็ระเบิดแตกออกมา ไขพิษร้ายในทองวุ้นไหลออกมาทำร้ายคนในเมืองตายหมด¹⁹

ปัจจุบันสถานที่ยางแห่งใกล้เมืองศรีเทพหรือเรียกท้องถิ่นกันเรื่องนี้ เช่น สถานที่ยังพระยาไฟอยู่กัน ปัจจุบันคือ แยกดังนอกที่เรียกกันว่าจำศีล ประตูที่วุ้นออกเรียกประตูมะกอก แล้วเพี้ยนมาเป็นประตูมะกอก บริเวณที่เนรมิตภูเขาลูกนั้นเรียกว่าหนองวุ้น ส่วนไขพิษนั้นน่าจะหมายถึงโรคระบาด อย่างใดอย่างหนึ่ง สันนิษฐานว่าเป็นอหิวาตกโรค เนื่องจากความแห้งแล้งนั่นเอง ทั้งนี้เพราะเมืองศรีเทพนั้นในฤดูร้อนน้ำในสระที่กักไว้คือน้ำขุ่นจะไหลคั่งแห่งหนึ่ง ส่วนแม่น้ำป่าสักและลำน้ำเหืองที่มีขนาดไม่ใหญ่เท่าจึงอาจเกิดการขาดน้ำได้

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าจะมีผู้สนใจศึกษาเรื่องราวของเมืองโบราณแห่งนี้หลายท่าน แต่ก็ยังไม่มีการศึกษากันอย่างจริงจัง ซึ่งหากพิจารณาถึงสภาพของ เมืองโบราณศรีเทพ ที่เป็นเมืองขนาดใหญ่ถึง 2 เมืองติดต่อกัน มีโบราณสถานสำคัญ ๆ หลายแห่ง ทั้งยังมีสระน้ำ-เนินดิน เป็นจำนวนมากมัยร้อยแห่งแล้ว แน่นอนที่สุดว่าเมืองศรีเทพอาจเป็นที่ตั้งของชุมชนขนาดใหญ่จนถึงเป็นอาณาจักรก็ได้และในปัจจุบันกรมศิลปากรก็ได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของ เมืองโบราณแห่งนี้ จึงเข้าศึกษาและดำเนินการจัดทำเมืองโบราณแห่งนี้ให้เป็นอุทยานประวัติศาสตร์ ซึ่งนอกจากจะเป็นไปเพื่อประโยชน์ทางการศึกษาแล้วยังเป็นประโยชน์ในด้านการท่องเที่ยวอีกด้วย

¹⁹ เชมชาติ เทพไชย, เรื่องเดิม, หน้า 6 - 7

บทที่ 2

ศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวศณิกายในดินแดนประเทศไทย

ก. ศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไวศณิกาย

1. กำเนิดและวิวัฒนาการ

คำว่า "ไศวะ" มาจากคำว่า "ศิวะ" (แปลว่าถูกขังยาม ขามคิ) ซึ่งเป็นพระนามของเทพที่สำคัญองค์หนึ่งในกลุ่มเทพตรีมูรติของศาสนาฮินดู อันได้แก่ พระพรหม ผู้สร้างโลก (Creator) พระวิษณุผู้ปกป้องรักษา (Presever) และพระศิวะ ผู้ทำลาย (Destroyer) ลัทธิซึ่งหมายถึงลัทธิที่นับถือบูชาพระศิวะหรือพระอิศวรเป็นเทพสูงสุด เป็นผู้สร้างและเป็นแก่นสารแห่งศาสนาโลก

จากการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีอื่นเกี่ยวกับลัทธิไวศณิกายมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน กล่าวคือ ในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ (Indus Civilization) ซึ่งเป็นอารยธรรมที่เก่าแก่ที่สุดในอินเดีย (3,000 - 1,500 ปีก่อนคริสตกาล) นั้น โคพเพลล์ฐานที่สำคัญที่เมืองฮาร์ปพา (Harappa) เป็นบันทึกการนับถือพระศิวะเป็นแบบดินเหนียวเผาไฟหรือตราประทับ (Seal) ทำเป็นรูปบุรุษสวมมงกุฎคล้ายเขาสัตว์ไว้บนศีรษะ นั้จักสมาธิในท่าโยคะอยู่เบื้องหลังที่มีสัตว์ต่าง ๆ ล้อมรอบ เซอร์จอห์น มาร์แชล (Sir John Marshall) ผู้เชี่ยวชาญโบราณคดีอินเดียได้สันนิษฐานว่า รูปปั้นนี้จะแทนแบบของรูปพระศิวะในปางปศุสัตว์หรือเทพแห่งสัตว์ (Lord of Animals) และนักบวชผู้ทรงศีล (Great Ascetic) ในสมัยต่อมา นอกจากนี่ยังพบหินที่มักแกะสลักลงคอนเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศิวะที่สำคัญด้วย

ยุคพระเวท (Vedic Age) ศาสนาพราหมณ์เริ่มกำเนิดขึ้นมาโดยการผสมผสานความเชื่อของชาวอารยันผู้รุกรานเข้ากับอิทธิพลทางศาสนาของอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุเดิม เกิดเทพเจ้าจากธรรมชาติทั้งหลายองค์ มีการแบ่งเทพเหล่านั้นออกเป็นหมวดหมู่เพื่อสะดวกแก่การนับถือบูชาได้แก่

เทพบนสวรรค์ เช่น วิษณุ สุริยะ อูมา นิกระ
เทพบนพื้นอากาศ เช่น วายุ มารุต อินทร ภูข

เทพบนพื้นดิน เช่น อัคนี โสมะ ยม ทโยส

ในยุคนีรุท¹ (ซึ่งต่อมาจะพัฒนาเป็นภาคหนึ่งของพระศิวะ) ยังไม่มีความสำคัญเท่าใดนัก เป็นเพียงเทพประกอบเท่านั้น ก็จะเห็นได้จากคัมภีร์ฤคเวท (Rigavade) อันเป็นคัมภีร์ที่เก่าแก่ที่สุดในอินเดียกล่าวถึงพระอิศวรซึ่งเป็นเทพสูงสุดแห่งสวรรค์ก่อนที่...พระองค์จะเป็นเทพที่โง่เขลาหัวควาย และเหนือสิ่งอื่นใดทั้งหมดคือพระองค์เป็นภูตาดาบป้อมค่ายของข้าศึก เป็นผู้นำของชาวอารยันที่กำลังชัยชนะเหนืออาณาจักรโบราณในแคว้นปัญจาป เทพนักพรตที่ร่วมกับพระองค์คือ อสูรชาติคือ มารุท (Marut) และรุท (Budha)

จากจุดมุ่งหมายสำคัญของศาสนาที่มุ่งทำให้เทพเจ้าทอพระทัยด้วยการสวดมนต์สรรเสริญอำนาจของพระองค์และการประกอบพิธีกรรมนั้น ทำให้ทศพรพราหมณ์ประกอบพิธีอันมากมายขึ้นเรียกร้องคำขอบแทนในการประกอบพิธีสูง ทำให้คนธรรมดาไม่สามารถกระทำได้ ประกอบกับการทำพิธีต่าง ๆ มีความยุ่งยากซับซ้อนขึ้น คนจึงหันไปศึกษาปรัชญาการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องมุ่งแสวงหาความจริงของโลก (Ultimate Reality) แทนการประกอบพิธีกรรม เปลี่ยนจากการนับถือเทพเจ้าหลายองค์ (Polytheism) มานับถือเทพสูงสุดเพียงองค์เดียวคือพราหมณ์ (Braman, Universal Self) อันเป็นปฐมวิญญาณแห่งวิญญาณทั้งปวง ปรัชญาความเชื่อในระยะนี้เป็นไปเพื่อแสวงหาความหลุดพ้นหรือนิรวาณ ซึ่งจะได้อมาจากการบำเพ็ญเพียร

ยุคมหากาพย์ (Epic Age, ประมาณ 100 ปีก่อนพุทธศักราช - พ.ศ. 700) เป็นระยะที่ศาสนาพุทธและเชนเจริญรุ่งเรืองและได้รับความนิยมสูง ศาสนาพราหมณ์จึงจำเป็นต้องพัฒนา

¹ รุท คำว่ารุทหมายถึง ผู้ส่งเสียงก้อง เสียงประหลาด เป็นเทพที่เกิดจากพระพรหม โดยมีเรื่องเล่าว่า ครั้งหนึ่งพระพรหมกำลังทำทัญชูลีไฟอยู่ เพื่อที่พระชนธากไฟจะออกมาเพราะความร้อนจากกองไฟ พระองค์จึงหยิบเอาคนหินเข้กหนึ่ง ทำให้พระชนธากเป็นแฉด พระโศกโศกหายไป ในกองไฟ แล้วอุบเกิดเป็นเทพอีกองค์หนึ่ง ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นมาก็ร้องขอให้พระพรหมตั้งชื่อให้ จึงได้นามว่า "รุท" ซึ่งแปลว่า ผู้ร้องขอ รุทเป็นเทพแห่งทัญชูลีไฟ เป็นบิดาของมารุท เป็นเทพที่ดุร้าย มีพระวรกายดำสนิท ผิวสีแสดก้ำ มีอาวุธคือธนูเหมือนสัตว์ป่า มีหนูป่าเป็นพาหนะ ทรงธนูเป็นอาวุธ เป็นผู้มีบุญแห่งความตายและความเจ็บป่วยไปยังเทพ เทพี มนุษย์ และผู้สัสก เป็นเทพเจ้าแห่งการทำลายล้าง และเทพเจ้าแห่งผู้สัสกป่า เป็นเทพที่มีทศกนิษการพิสดารบูชา บางครั้งก็ได้รับการยกย่องเป็นเทพผู้รักษาความยุติธรรม ภายหลังถูกรวมเป็นภาคหนึ่งของพระศิวะ

สิ่งใหม่ ๆ ขึ้น และเพื่อเป็นการเรียกความนิยมจึงพยายามผูกกลิ่นธูป ความเชื่อและนิยายพื้นเมือง
เข้าในศาสนาพราหมณ์ เกิดเทพเจ้าใหม่ ๆ ขึ้นหลายองค์ ธูปธูปหนึ่งที่มีความสัมพันธ์กับธูปธูป
นิกายคือธูปธูปปุระ ซึ่งในมหาภารตะกล่าวว่า ปุระเป็นนามหนึ่งของพระศิวะ เป็นเทพแห่ง
สัจพจน์ อาศัยอยู่บนภูเขาคิณาดิ มีชายาคืออูมา ปารวตี หรือทุรคา และอีกธูปหนึ่งคือ ธูปธูป
นางทุรคา ซึ่งเป็นก้นกำเนิกของธูปธูปคิ นางทุรคาเดิมเป็นเทพพื้นเมือง และเนื่องจากมีลักษณะ
คุ้ยๆ พวกอารยันจึงจัดให้นางเป็นชายาของพระพรหม นามว่าทุรคามิ

ปรัชญาความเชื่อในสมัยนี้มี 3 แนวคือ

1. ยอมรับเทพเจ้าในยุคพระเวท แต่มีการเปลี่ยนแปลงหน้าที่และอำนาจกันไปบ้าง
2. เริ่มมีการรวมเทพเจ้าทั้งหลายเข้าเป็นเทพสูงสุดเพียงองค์เดียว คืออิศวร

อันใดแก่ พระพรหม พระวิष्ณู และพระศิวะ

3. เป็นแนวที่สำคัญที่สุด เป็นแนวที่แสดงถึงการผสมผสานกันระหว่างเทพเจ้าในยุค
พระเวทกับเทพเจ้าท้องถิ่น

ในยุคนั้นมีการทำรูปเคารพโดยเลียนแบบรูปมนุษย์ และมีเทวสถานสำหรับประดิษฐาน
ประติมากรรมเนื่องในธูปธูปนิกายที่เก่าแก่ที่สุดในสมัยนั้นคือ มุขลิงคที่ประดิษฐานอยู่ในเทวสถาน
ในหมู่บ้านคุมิถัลลัม (ในมัทราส) เป็นลิงคที่เหมือนธรรมชาติ สูงประมาณ 5 ฟุต ยอดเป็นรูปพระ
ศิวะ 2 กร แบกกระบองและหม้อน้ำไว้ในพระกรขวา พระกรซ้ายถือขวาน ประทับยืนบนม้านคร
สวมเครื่องประดับ กำหนดอายุราวศตวรรษที่ 4³

นอกจากนี้ยังพบหลักฐานทางเอกสารที่อ้างถึงการบูชาพระศิวะที่เก่าแก่ที่สุดด้วย คือบันทึก
ของทูตกรีกประจำราชสำนักของพระเจ้าจักรกฤต โมริยะ ที่เมสเสเทเนสได้กล่าวถึงการบูชาเทพ
2 องค์ คือ ไดโอนิซุส (Dionysus) และเฮราเคส (Herakles) ซึ่งเป็นชื่อของ -
เทพกรีกที่ชื่อเรียกเทพของอินเดีย 2 องค์คือ พระศิวะ และพระกฤษณะ ตามลำดับ⁴

² ชาติชาย อินทรารุช. คร., รูปเคารพในศาสนาฮินดู. (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร,
2524), หน้า 14

³ เรื่องเดิม. หน้า 24

⁴ เรื่องเดิม. หน้าเดียวกัน

แต่อย่างไรก็ตาม ในระยะนี้โศกนาฏิกยยังไม่เป็นที่นิยมมากนัก สัทธิตีมีความสำคัญที่สุด คือสัทธิตีชาวสุทฺธะวาทะ ซึ่งเป็นแก่นเค้าของคัมภีร์ภควัทคึกา ศาสนาพราหมณ์พยายามกลืนสัทธิตี เข้าเป็นภาคหนึ่งของวิษณุ ซึ่งเป็นเทพสูงสุดในสัทธิตีโชนิกาย

ยุคปุราณะ - ศันกระ เป็นยุคที่ศาสนาพราหมณ์พัฒนาขึ้นเป็นศาสนาฮินดู มีการแข่งขัน กันระหว่างสัทธิต่าง ๆ โดยเฉพาะสัทธิตีโชนิกายกับโชนิกาย จากการที่ทั้ง 2 นิคาพยายาม รวมสัทธิตีกันเข้าเป็นส่วนหนึ่งของตนเพื่อให้เป็นที่ยอมรับนับถือจากชนพื้นเมือง ทำให้สัทธิตีเมือง เจริญขึ้น ที่สำคัญคือ สัทธิตีศันกระ⁵ ซึ่งเจริญขึ้นในระยะพุทธศักราชที่ 16 - 17 หลักปรัชญาในยุคนี้นุ่งการแสวงหาธรรมชาติดั้งเดิมของมนุษย์และจักรวาล เช่นเดียวกับปรัชญาในยุคปุราณะ ต่างกัน ก็คือ ยุคปุราณะเน้นการบูชาเทพต่าง ๆ แต่ยุคศันกระได้รับการยกย่องว่ามีอำนาจเท่าเทียมเทพ และ

⁵ สัทธิตีศันกระ เป็นสัทธิตีที่มีอิทธิพลเป็นใหญ่ ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่การยอมรับลัทธิแม่- ดิน^๕ คือรูปเทพีแห่งความอุดมสมบูรณ์ (Mother Goddess) หรือพระแม่ธรณี (Earth - Mother) แต่เป็นสัทธิตีที่นิยมกันมากในลุ่มมอญ เนื่องจากเป็นสัทธิตีที่มีความลึกลับ อาจารย์จะ สอนศิษย์โดยตรงตัวต่อตัวเท่านั้น ไม่มีคัมภีร์หรือบันทึกอะไรเป็นหลักฐาน จุดหมายของสัทธิตีคือ การ เข้าถึงสิ่งเร้นลับที่มีอำนาจควบคุมสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย นั่นคือการเป็นผู้หยั่งรู้คืนฟ้า มีอำนาจควบคุมสิ่ง ต่าง ๆ ได้ มีเวทย์มนต์ หลักปฏิบัติของสัทธิตีแบ่งเป็น 4 ชั้นคือ

1. กริยา คือ ชั้นแรกคือคุมอาหารอย่างเคร่งครัด รับประทานอาหารแต่ผัก ไม่ทานเนื้อ - ไข่ และเครื่องเทศ หรือของมีนมเนยทั้งหลาย บูชารูปเคารพของเทพ
2. จรรยา ศึกษาทักทายอาจารย์โดยตรงทั้งประกอบพิธีกรรมและฝึกฝนจิต พิธีกรรมประกอบ ด้วยการเสกเนื้อ ปลา เครื่องเทศ เหล้า และเสกถาม
3. โยคะ - ศันกระ การทำสมาธิจิตขั้นสูง ซึ่งอาจารย์จะใช้อำนาจจิตของอาจารย์เข้า ช่วยช่วย
4. อนุครโยคะ - ศันกระ เป็นชั้นของอาจารย์ เป็นชั้นสูงสุด เป็นชั้นเฒ่าจืดจาง (ศุนยตา) และบรรลุมรรคผล

เรื่องเดิม, หน้า 18 - 19

มีลักษณะเป็นของตนเอง ก่อนมาดัดขึ้นถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาฮินดู โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ภาษาศาสตร์ของพระหิระโลกกลายเป็นเทพที่สำคัญของลัทธิ โดยได้รับการบูชาในนามที่ต่างกัน เช่น ศักติ เทวี ทูรคา ปารวตี อัมพิกา อูมา กาลี และเการี เป็นต้น (ชื่อเหล่านี้เดิมเป็นชื่อของเทพพื้นเมือง)

ในยุคนี้ลัทธิไศวนิกายโคเจอร์ิรุ่งเรืองขึ้นได้เพิ่มโชนะพินภายในและกลายเป็นลัทธิที่ได้รับความนิยมมากที่สุด ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการมีลัทธิกันทร ซึ่งเป็นที่ยอมรับอย่างมากเป็นเครื่องช่วยสนับสนุนลัทธิกันทรที่แท้จริงเพื่อเชิดชูพระหิระและมเหสี โดยมีเนื้อหาเป็นบทสนทนาระหว่างพระหิระกับนางบรรพต

2. คัมภีร์ในลัทธิไศวนิกาย

ลัทธิไศวนิกายโคเจอร์ิประมวลหลักปรัชญาของตนเองขึ้นใหม่เรียกว่า ไศวลิตชานกะ โดยมีรากฐานจากพระเวทและคัมภีร์อาทมะ และไศวอาทมะ 28 บทกวีที่รจนาโดยนักบวชในลัทธิ และนักทฤษฎีศาสตร์ นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์อื่น ๆ อีก ได้แก่ คัมภีร์โกณฑาปนีม (ภาษาทมิฬ), มหาภารตะ, เทวทศการ, ศาสตร, สรรค, สมฤติ, กาศย์, ปราณะ, กาศิยาวฤคฤ, ศิวสังหิตา, ปารเมศวร และชีวธรรม

3. หลักคำสอนของลัทธิไศวนิกาย⁷

ลัทธินี้มุ่งสอนถึงความจริง 5 ประการคือ

1. ทุกข์
2. สาเหตุของทุกข์
3. ทางดับทุกข์คือโยคะ
4. กฎเกณฑ์ที่พึงปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์
5. การสิ้นสุดของทุกข์

⁶ สุวทรภี ศักดิ์, ศ.มจ., ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เศร, 2516), หน้า 34 - 36

⁷ นาสูช อินทราช, กร., เรื่องเดิม, หน้า 25

กล่าวคือ เมื่อเป็นทุกข์ก็หาเหตุของทุกข์และหาทางดับทุกข์คือปฏิบัติโยคะโดยฝึกหัดกับพระเจ้า ซึ่งทำได้ 2 วิธี วิธีแรกคือ การสวดมนต์อันวอน และทำสมาธิจิต วิธีที่สองไม่ท่องสวดมนต์แต่สงบจิตเท่านั้น ส่วนกฎเกณฑ์ข้อพึงปฏิบัติคือ การปลงสังเวช โดยไปให้เซ็งกะดอนเดาศพแล้วเอาชีงัดพริก นอนคลุกชีงัด พองคาถาและประพจน์แบบยาจก คือเก็บอาหารเหลือ ๆ มากินเพื่อเป็นการเก็บกิเลสตัณหาทั้งปวง ส่วนข้อสุดท้ายคือ การสวดของทุกข์มี 2 แบบคือ การสวดของความสุขทั้งปวง นั่นคือหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดเป็นแบบหนึ่ง ส่วนแบบที่สองคือ กลายเป็นผู้วิเศษหยั่งรู้คืน้า เพาะเพิ่มเค้นอากาศและแปลงกายได้⁸

4. นิกายต่าง ๆ ในลัทธิไศวนิกาย

ลัทธิไศวนิกายแบ่งออกเป็น 2 นิกายใหญ่ ๆ คือ นิกายฝ่ายเหนือและนิกายฝ่ายใต้ นิกายฝ่ายเหนือหรือนิกายภาณุมิตรไศวะ เกิดขึ้นในแคว้นภาณุมิตระ (แคชเมียร์) ลัทธินี้เป็นเอกนิยม ซึ่งท่านวสุคุปตะ เป็นผู้ตั้งขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 9 บางท่านว่าลัทธินี้เป็นเอกนิยมแบบอุคคัมภักิ ลัทธิถือว่าหลักการขั้นสุดท้ายมีอยู่ข้อเดียวคือ พระชีวะ หลักนี้มี 2 แห่งคือ เป็นโลกุตระ (เหนือโลก หรือ พ้นจากโลก) และเป็นของพระกัมมอยู่อย่างภาวะในโลก นิกายฝ่ายใต้หรือนิกายปาคุปะ หรือลัทธิวาทิก ผู้ตั้งนิกายนี้คือ ปาคุปะ ซอนนิกายนี้มีปรากฏในมหาภารตชาดก และคัมภีร์วินัยธรรมโมคคชะระ ซึ่งแต่งขึ้นระหว่าง พ.ศ. 950 - 1050 และในบันทึกของภิกษุเหียนจิงซึ่งเดินทางเข้าไปในอินเดียบetween พ.ศ. 1150 - 1200 ก็ได้กล่าวถึงนิกายนี้หลายครั้ง แต่ไม่ได้กล่าวถึงนิกายไศวะ บางครั้งนิกายนี้ก็เรียกว่า "มเหศวร" (จากจารึกที่พบในเมืองมธุรา มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 9 ตรงกับรัชกาลพระเจ้าจันทรคุปที่ 2)⁹

5. ลักษณะทางประติมากรรมของรูปเคารพในลัทธิไศวนิกาย

พระชีวะในรูปมนุษย์ ทรงมีพระวรกายสีขาว (เข้รเวทว่ามีสีแดง จากรรพเวท. ว่าสีคำ) มี 3 พระเนตร (จึงเรียกพระองค์ว่าตรีเนตร) พระเนตรที่ 3 ที่อยู่กลางหน้าผากจะมี -

⁸ สุชีพ ปุณฺณานุกาพ, ประวัติศาสตร์ศาสนา, (กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2506).

หน้า 467 - 469

⁹ สุภัทรภิศ คีรีกุล, ศ.มธ., เรื่องเดิม, หน้า 32 - 40

ลักษณะทั้งขึ้นทรง ๆ พระเนตรทรงมีขาวดิมฐีเชื่อว่าหมายถึง อดีต ปัจจุบัน และอนาคต เกศามีลักษณะเป็นมุ่นมวยคอบ้างผมดัด หรือมวยกลมเป็นชฎารุ่งรัง เส้นเกศาที่มีแสงสยายคล้ายกับแสง - พระอาทิตย์ พระศอเป็นสีน้ำเงินหรือสีดำ (จึงเรียกพระองค์ว่านิลคันธ) สัญลักษณ์อีกอย่างหนึ่งคือ ที่มุ่นมวยผมจะมีสายน้ำไหลออกมา สายน้ำนั้นคือพระแม่คงคาอันศักดิ์สิทธิ์ (เรียกพระองค์ว่าคงคาหรือขารงคงคา) ในคัมภีร์สุประเวฬาคามกล่าวถึงพระศิวะว่า ครั้งหนึ่งพระศิวะเสด็จผ่านใกล้เขา พระสุเมรุโดยไม่วางมอภรณ์ ทำให้พวกภรรยาของพระศิวะที่อยู่ตามใกล้เขาเกิดหลงรักและพระศิวะก็ชอบรักใคร่กับพวกภรรยาของพระศิวะเหล่านั้น พวกพระโคกรจึงพยายามฆ่าพระศิวะ โดยส่งสัตว์ป่าและอาวุธต่าง ๆ ไปหาร้ายพระศิวะ มีงู, เสือ, สิงห์โต, ช้าง, ปรศุ (ชวาน) และสิ่งอื่น ๆ อีกหลายอย่าง พระศิวะจึงฉวยเอาทวนคำ งู และปรศุ มาไว้ในพระพิภพ และเอาพระฉาบทาให้ขมขื่นฆ่าเสือและสิงห์โต เอาหนังมาห่ม เอากระโหลกและเสี้ยวของคางจันทร์มาเสียบผมไว้ ดังนั้นพระศิวะในรูปมนุษย์จะต้องมี 3 เนตร มีพระจันทร์เสี้ยวเป็นเครื่องประดับ มีมูรณมวงนุ่งห่มหนังเสือ มี 4, 8, 10, 16 - 18 กร ด้ามมี 4 กร 2 กรหลังจะถือกริชคู่และกลอง ส่วน 2 กรหน้าเป็นปางอภัยและปางวระ (ปางประทานพร) ในปางกริชยาวถือปรางอสูร จะมี 10 กร 5 กรค้ำขวาดืออักษมาลา (สายสร้อยลูกปัด), ทวน, ศักตยาบุธ (หอก), พัทธ (คทาหรือไม้เท้า), และศูล (สามง่าม) ส่วนค้ำขวายจะถือขั้ววางคะ (ไม้ตะบอง) ทำด้วยกระดูก, งู, กระโหลก, เขงคะ (โล่ห์) และทวน เมื่อจะทำลายล้างเมืองของพวกอสูรจะปรากฏกายแบบมี 16 กร 6 กรที่เพิ่มขึ้นนั้น 3 กรขวาดือ ทาณะ (ลูกศร) จักร และคทา อีก 3 กรถือขลุ่ย, ระฆัง และสังข์ ปางไกรวระซึ่งเป็นปางที่ดุร้ายที่สุดของพระศิวะ จะมี 18 กร อีก 2 กร ถือกลองและสังข์ ที่สคัญของพระองค์คือเขาไกรลาส พาหนะคือวรนที (Nandin) ขาयाคือพระอุมา มีโอรส 2 องค์ คือพระพิเนศ และพระขรรชกุมาร (สกันทะ)

โดยทั่วไปการบูชาพระศิวะจะนิยมใช้สัญลักษณ์คือลิงคแทน ในศาสนาฮินดูของไศวะนิกายนั้นนิยมประดิษฐานพระศิวะลิงคเป็นองค์ประธาน ส่วนรูปปั้นพระศิวะจะประดิษฐานไว้ตามมุมต่าง ๆ เป็นส่วนประกอบเท่านั้น สาเหตุการบูชาพระศิวะลิงคนี้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ แตกต่างกันไป แต่โดยสรุปคือ พระศิวะได้ประทานพระศิวะลิงคมาใหญ่ธาตพระองค์ เป็นสัญลักษณ์ของการสร้างสรรพการเกิด และเป็นสื่อเกิดของความอุดมสมบูรณ์ในโลกมนุษย์

สิ่ง ที่พบทั้งหมดอาจแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ¹⁰

1. สิ่งที่เกิดขนย้ายได้ ได้แก่ บรรดาสิ่งที่ทำด้วยดิน (ดินดิบและดินเผา) โลหะ (ทอง, ทองแดง, เหล็ก, ตะกั่ว) และหินมีค่า (ไข่มุก, ประการัง, หินตาแมว, หินควอartz, หยก)

2. สิ่งที่เกิดขนย้ายไม่ได้ แบ่งเป็นประเภทย่อย ๆ อีก 9 ประเภท ที่สำคัญคือ สวามิภุมระ ซึ่งเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เชื่อว่าเคลื่อนย้ายไม่ได้เลย หากเคลื่อนย้าย จะเกิดความหายนะ ที่สำคัญรองลงมาคือ ภาชนะ เป็นสิ่งที่พบกันโดยทั่วไป มีหลักเกณฑ์การสร้าง อย่างแน่นอน กล่าวไว้ในอาคมคือ ภาชนะถึงมี 3 ส่วน ส่วนล่างสุดเป็นรูปสามเหลี่ยมเรียกว่า พรหมภาค ตอนกลางเป็นรูปหกเหลี่ยมเรียกว่าวชิรภาค และส่วนยอดเป็นรูปกลมเรียกว่ารุทรภาค ขนาดสูงต่ำของแต่ละภาคขึ้นอยู่กับกฎเกณฑ์ที่วางไว้ นอกจากจะทำการกฎเกณฑ์ดังกล่าวแล้ว ภาชนะถึงยังมีนิมิตสักการะศักดิ์สิทธิ์ของพระหิวัระไว้นยอด ถ้ามีสักการะเทีวเรียกว่า เอกมุขธังค์, มี 4 พักตร์เรียก จตุรมุขธังค์

ข. บริเวณที่พบหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ในดินแดนประเทศไทยระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 10 - 18

ดินแดนประเทศไทยในระบัพุทธศตวรรษที่ 10 - 18 นั้นปรากฏหลักฐานการนับถือศาสนา ทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ปะปนกันอยู่ แต่จากหลักฐานที่พบ ดินแดนแถบนี้มีแหล่งกำเนิด - ศาสนาโดยตรง แต่ได้รับอิทธิพลมาจากดินแดนอื่น ๆ

การเผยแพร่ศาสนาเข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยเป็นไปได้หลายทาง ทั้งรับอารยธรรมโดยตรงจากอินเดียซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดศาสนาและอารยธรรมอันยิ่งใหญ่ของดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และรับอารยธรรมจากดินแดนที่รับอารยธรรมจากอินเดียอีกทอดหนึ่ง ซึ่งความนิยมในการนับถือศาสนาใดนั้นจะขึ้นอยู่กับบริเวณที่ติดต่อกับต่างชาติ และอิทธิพลทางการเมืองที่มีเหนือดินแดนนั้น ๆ

ก่อนพุทธศตวรรษที่ 10 อารยธรรมอินเดียได้แพร่เข้าสู่ประเทศไทยแล้ว ชาวอินเดียในสมัยแรกซึ่งประกอบไปด้วยพวกนักบวช พราหมณ์ พ่อค้า และพวกภิกษุในศาสนาต่างเดินทางเข้ามาในแถบ-

¹⁰ ชาติ ชินทราวุธ, กร., เรื่องเดิม, หน้า 40 - 41

เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในประเทศไทย โดยการเข้ามาในระยะแรกเป็นปัจจัยด้านการค้าเป็นสำคัญ¹¹ ชาวอินเดียเหล่านี้ได้นำเอาอารยธรรมอินเดียชั้นสูง อันประกอบด้วย อารยธรรมทางด้านการเมือง การปกครอง ขบถองกษัตริย์ให้มีความสูงส่งเทียมเท่าเทพเจ้า เกิดลัทธิเทวราช มีหลักกฎหมายต่าง ๆ มีท้าวธรรมและภาษาสันสกฤตและที่สำคัญคือทางศาสนา ศาสนาฮินดูจะแพร่หลายในหมู่ราชสำนักและชนชั้นสูง ในขณะที่ศาสนาพุทธจะแพร่หลายในหมู่ประชาชนและมีอิทธิพลในการดำเนินชีวิตของประชาชนมากที่สุด

เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 11 ศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาได้มีบทบาทที่ใกล้เคียงกันในประเทศไทยปัจจุบัน¹² รูปแบบของเทวรูปหรือพระพุทธรูปในช่วงเวลานี้จะแสดงถึงความคล้ายคลึงกับรูปแบบของอินเดียมาก และกล่าวได้ว่าศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย ซึ่งมีต้นกำเนิดมาจากศาสนาพราหมณ์ได้เข้ามาเจริญเติบโตขึ้นอย่างมั่นคงต่อไป จึงจะเห็นได้จากบริเวณที่ปรากฏหลักฐาน คือ

1. ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จากลักษณะภูมิประเทศและที่ตั้งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีทิวเขาเพชรบูรณ์ทอดเป็นแนวยาวกั้นกั้นทิวเขาพนมท่งรัก อยู่ทางตอนใต้ของภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ออกจากกันนั้น ทำให้เกิดแนวเขตแนวเขตการเกิดและพัฒนารัฐที่มีลักษณะเป็นของตนเอง แม้ว่าในระยะก่อนจะมีการมีวัฒนธรรมอื่น ๆ เช่น ทวารวดี ก็ตาม วัฒนธรรมพื้นเมืองเหล่านั้นก็ยังคงมีอยู่และยังเข้าผสมผสานกับวัฒนธรรมใหม่ที่เขาเข้ามาจนมีลักษณะต่างไปจากเดิม

นอกจากนี้ลักษณะภูมิประเทศภายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งแตกต่างกันเองนั้น ทำให้การมีอิทธิพลทางวัฒนธรรมต่างกันไป ซึ่งแบ่งได้ดังนี้

1.1 บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล - ชี ในเขตอีสานใต้ เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง มีร่องรอยการสร้างเมืองโบราณชั้นซ้อนกันอยู่มาก ชุมชนหนาแน่น และจากการที่สามารถ

¹¹ สิริวิทย์ เรืองวงศ์วาท, ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2521), หน้า 27

¹² พิริยะ ไกรฤกษ์, ผศ.ดร., "ประเพณีกรรมในประเทศไทย," เมืองโบราณ, ปีที่ 9 ฉบับที่ 3 (สิงหาคม - พฤศจิกายน 2526), หน้า 13

คติเกี่ยวกับดินแดนภาคกลาง โดยผ่านทางของเขาสหะรุณและคงพญาเย็น¹³ ไค้น ทำให้
วัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งเป็นวัฒนธรรมพุทธศาสนาแพร่เข้าสู่บริเวณนี้ ผสมผสานกับวัฒนธรรมหินกึ่ง
ซึ่งเป็นวัฒนธรรมพื้นเมืองตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เกิดเป็นโบสถ์มาขึ้น

1.2 บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำโขง - มูล ในเขตอีสานเหนือ เป็นบริเวณที่รับ -
อิทธิพลอินเดีย โดยผ่านเขมร ซึ่งได้พบหลักฐานเกี่ยวกับการนับถือศาสนาไศวนิกาย ดังนี้

ระบบพุทธศักราชที่ 12 - 14

- จังหวัดอุบลราชธานี พบศิลาจารึก 3 หลัก คือ จารึกปากน้ำมูล อบ.1

และ อบ.2 บริเวณบ้านชันเทวคา ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม และจารึกวัดสุปัฏนาราม
(อบ.4) พบบริเวณอำเภอรือหรอหรืออำเภอสว่างถึงอำเภอบ้านค่าน ศิลาจารึกทั้ง 3 หลัก มีลักษณะเหมือน
กันคือ เป็นอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤต ข้อความในจารึกกล่าวถึงเจ้าชายจิตรเสน ผู้เป็นโอรสของ
พระเจ้าศรีวิกรมน์ เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าศรีสวรวุฒิม ใ้รับพระนามว่าศรีวิกรมน์
อันเกิดจากการอภิเษก (หลังจวก) ขณะประเทศ (กัมพู) นี้ทั้งหมดแล้ว พระองค์ได้สร้างวัดขึ้นไว้บน
ภูเขาแห่งนี้ ประหนึ่งว่าเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์
นอกจากนี้ภายในอำเภอรือหรอหรืออำเภอสว่างยังมีพบฐานศิลาแลง ซึ่งเป็นสิ่งที่สนับสนุน
ข้อความในจารึกอีกด้วย

- จังหวัดสุรินทร์ พบจารึกหลักที่ 119 ที่วัดชุมพล (หายไปแล้ว) กล่าวถึง
เจ้าชายจิตรเสน (มเหศวรวิกรม) ได้สร้างรูปโคณนที¹⁴ ด้วยศิลาอาสน์ที่ตั้งปรามปรามทุกประเทศ
แล้ว

¹³ ศรีศักร วัลลโภคม, โบราณคดีไทยในทวารวดี, (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ,
2525), หน้า 21 - 23

¹⁴ โคณนที (Nandin) เป็นภานะของพระศรีวิกรมน์ มีสีกายเป็นสีขาว บางครั้งใช้เป็น
สัญลักษณ์ของพระศรีวิกรมน์ โคณนทีที่จริงแล้วเป็นเทวคาองค์หนึ่ง นับถือกันว่าเป็นเทพเจ้าแห่งสัจ-
จตุบาท โดยปรกคมีรูปเป็นฤๅษีและมนุษย์ มีทนต์ที่เข้าประตูทางเข้าวิมานของพระศรีวิกรมน์ เมื่อพระศรีวิกรมน์
จะเสด็จไปในที่ต่าง ๆ เทพบุตรนทีจะแปลงกายเป็นโคสีขาวให้พระศรีวิกรมน์ใช้เป็นพาหนะ พระนทีเป็น
อัครมเหสีแห่งเทพวิวารของพระศรีวิกรมน์ ถ้าพระศรีวิกรมน์ทรงบำเพ็ญพระเมตตาจะทำหน้าที่ให้จังหวัดและศิลาโคณ

พบปราสาทเขมรรุ่นเก่าคือ ปราสาทภูมิโพน ที่บ้านดง อำเภอสังขะ จักอยู่
ในศิลปแบบไพรกเม้งของขอม อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13

- จังหวัดร้อยเอ็ด บริเวณชัยภูมิ บ้านคาเดร อำเภอสุวรรณภูมิ เป็นที่
ตั้งของเมืองโบราณ มีซากโบราณสถานเป็นสถาปัตยกรรมก่อด้วยอิฐ ก่ออยู่บนฐานสูงซึ่งสันนิษฐานว่าแต่เดิม
คงเป็นปราสาทขอมรุ่นเก่าที่ก่อด้วยอิฐ ต่อมาได้ออกกั๊กแปลงเป็นสถาปัตยกรรมขอม บริเวณรอบ ๆ
โบราณสถานพบโบราณวัตถุที่สำคัญคือ มุขลึงค์ ศาสตราจารย์เกรติเยร์ กล่าวว่าชิ้นส่วนสถาปัตยกรรม
กรรมที่พบในบริเวณนี้คล้ายกับที่พบที่แก่งสะพือและโจงเจียม จักเป็นศาสนสถานในศิลปแบบสมไพร-
ไพรกุก อายุราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12¹⁵

- จังหวัดบุรีรัมย์ พบจารึก 3 แห่ง ที่ตำบลเปือยทอง บริเวณตำบลปะคำ
อำเภอนางรอง อานโคกแห่งเดียว เป็นภาษาสันสกฤต กล่าวถึง เจ้าชายจิตรเสนทรงสร้างวัดสังก
ขีณปุชา

พุทธศตวรรษที่ 15

หลักฐานที่พบส่วนใหญ่เป็นหลักฐานที่เนื่องในศาสนาพุทธ นิกายมหายาน

พุทธศตวรรษที่ 16 - 17

- จังหวัดสกลนคร จากลักษณะของสถาปัตยกรรมและการแกะสลักลวดลาย
ห้องปราสาทนารายณ์เจงเวง กำหนดได้ว่าเป็นศิลปขอมแบบบาปวน อายุราว พ.ศ. 1600 - 1650
และจากภาพสลักที่สำคัญคือ วิศวนาฏราช และนารายณ์บรรทมสินธุ์ ทำให้สันนิษฐานได้ว่าปราสาทแห่ง
นี้คงสร้างขึ้นในลัทธิไศวนิกาย สมัยทวารวดี ต่อมาเปลี่ยนเป็นไวษณพนิกายตอนปลายทวารวดี ซึ่งนิยม
การแกะสลักภาพพระกฤษณะอวตารมากที่สุด

- จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทศรีขรภูมิ หรือปราสาทบ้านระแงง (ภาพที่ 21)
เป็นปราสาทอิฐ 5 หลัง บนฐานเดียวกัน มีปราสาทประธานอยู่ตรงกลาง 1 หลัง อีก 4 หลังอยู่
ตรงมุมทั้ง 4 ทิศ ฐานปราสาทก่อด้วยศิลาแดงเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีทางขึ้นทางทิศตะวันออกและ
ตะวันตก

¹⁵

นิคม จารุมณี, ประทีป ชุมพล, บรรณาธิการ, ประวัติศาสตร์และโบราณคดีอีสาน.
(กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2521), หน้า 35 - 36

จากศิลปกรรมของปราสาทของคกกลางนั้น ทรงกลางแกะสลักเป็นรูปพระ -
 ศิวะปางนาฏราชยืนอยู่บนแท่น ซึ่งมีหงส์ 3 ตัวแบกอยู่ หงส์ทั้ง 3 เป็นอยู่เหนือหน้ากาลหรือเกียรตินุ
 มือทั้ง 2 ข้างของหน้ากาลจับเท้าสิงห์ไว้ข้างละ 1 ตัว สิงห์อยู่ในท่ายืนด้วย 2 ขาหลัง อู้งเท้าหน้า
 2 ข้างกุมทอแก้วที่บานออก มีเกสรเป็นพู่แขวนมาด้วย ที่ริมกำแพงและซอกของพระศิวะสลักเป็น
 เทพกำลังอยู่ในท่ารำว่า ไททอแขวนมาด้วยเป็นรูปพระคเณศ พระพรหม พระนารายณ์ และนางลักษมี
 มีรูปโยคีขนาดย่อมอยู่ทั้ง 2 ข้าง รูปเหล่านี้ประทับอยู่เหนือปทุมาสน์ ภายใต้อปทุมาสน์มีรูปเทพคาหรง
 สิงห์อยู่ภายในซุ้ม (ภาพที่ 22)

กำหนดอายุของปราสาทหลังนี้ในระบะห์ เดียวทั่วจากศิลปกรรมแบบนครวัด
 (ราว ๆ พ.ศ. 1650 - 1700) เป็นเหตุผลที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไวศณวียา
 - จังหวัดบุรีรัมย์ พหุศิลปจารึกหมายเลข ก. 394 ที่ปราสาทพนมรุ้ง เนื้อ
 ความมีในจารึกกล่าวว่า

“ผู้นี้กระทำ (สร้าง) แล้วซึ่งรูปของเนเรทราทิกย์ ผู้นี้เป็นครู ซึ่งเป็น
 พระศิวะที่เป็นรูปเหมือนอันเกี่ยวแห่งพระศิวะแห่งสถูปโคละ (พนมรุ้ง) ซึ่งเท้าของท่านเป็นที่ตั้ง
 ของปาศุปะทะ แห่งสถูปลาหรี (พนมรุ้ง) ผู้นี้มีใจอันบริสุทธิ์ก่อนนาเรนทรสูริยะ (นเรนทราทิกย์)
 เนื้อความในท่อนนี้แสดงให้เห็นว่ามีการนมัสการนิกายปาศุปะทะ ซึ่งเป็นพวก
 หนึ่งในนิกายพระศิวะ

ผู้สร้างจารึกนี้คงเป็นพริณยะ บุตรของนเรนทราทิกย์ จารึกกล่าวสรรเสริญ
 พระปรีชาสามารถของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พริณยะมีความสัมพันธ์กับสุริยวรมันที่ 2 ในฐานะเป็น
 เหลน เพราะบิดาของนเรนทราทิกย์เป็นบุตรของนางอุปทินทรลักษมี นางเองเป็นธิดาของพระเจ้า
 สุริยวรมันที่ 2)¹⁶

ทับหลังชั้นในสุดท้ายของปราสาทของคกกลาง คันทิกะวันออกสลักเป็นรูปพระ
 5 ตน นั่งชันเข่าอยู่ภายในซุ้ม พระกนกกลางถือลูกประคำ ส่วนอีก 4 องค์ที่อยู่ข้าง ๆ อยู่ในท่านั่ง -
 ประนมมือ (ภาพที่ 23) ทับหลังชั้นนี้อาจตรงกับศิลปจารึกที่ค้นพบที่ปราสาทหินพนมรุ้ง ที่กล่าวถึงเนื้อ
 ความข้างต้น ดังนั้นพริณยะจึงอาจเป็นผู้สร้างจารึกหลังนี้ และอาจเป็นผู้สร้างปราสาทองค์ใหญ่เพื่อ-

¹⁶ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 4, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบ
 รัฐบาล, 2513), หน้า 227 - 244

อุทิศให้หมึกฯ ส่วนภาพสลักนั้น ระบุคนกลางอาจจะหมายถึงพระคิระหรือคนเรณูราชทินทอง และจากการที่จารึกหลักนี้เริ่มต้นด้วยการกล่าวสรรเสริญพระคิระ จึงเป็นการยืนยันว่า ปราสาทหินพนมรุ้งนี้ จะก่อสร้างขึ้นในลัทธิอิศวรอย่างแน่นอน

พุทธศักราชที่ 18

ตรงกับสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งราชอาณาจักรเจนม สมัยนี้ศาสนา - พุทธนิยมหายาก เจริฐสูงส่ง หลักฐานที่พบจึงมีแต่ศาสนาพุทธนิยมหายาก

2. ภาคกลาง

จากความอุดมสมบูรณ์ของที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ในภาคกลางอันประกอบด้วยที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญ 3 สายคือ ที่ราบลุ่มแม่น้ำยม, ที่ราบลุ่มแม่น้ำป่าสัก และที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ประกอบกันที่ทั้งที่ติดกับชายฝั่งทะเล ทำให้ดินแดนแถบนี้มีการตั้งถิ่นฐานอย่างหนาแน่นและมีความสัมพันธ์กับประเทศต่าง ๆ โดยเฉพาอย่างยิ่ง อันเคยซึ่งเป็นเจ้าของอารยธรรมอันสูงส่งได้ โดยตรง ถึงขั้นวัฒนธรรมที่เจริญขึ้นในแถบนี้ส่วนใหญ่จึงเป็นวัฒนธรรมที่รับจากอินเดีย หลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิอิศวรที่ปรากฏในบริเวณนี้ ได้แก่

พุทธศักราชที่ 12

- จังหวัดปราจีนบุรี พบศิลาจารึกที่เรียกว่าจารึกของสระแจง ที่ตำบล- ทาพระยา อำเภอตาพระยา เป็นอักษรขอม ภาษาสันสกฤต ความว่า

"พระราชพระองค์ใด ทรงพระนามมเหศวรวิรมัน ปรากฏเหนือพระคิระ พระราชาพระองค์นี้เป็นผู้กระทำความสุข เพราะฉนั้นพระองค์จึงทรงสร้างม่อนน้ำไว้สำหรับให้อาบน้ำ"

การกล่าวเช่นนี้เป็นการกล่าวเปรียบเทียบกับพระเจ้ามเหศวรวิรมันเป็นประมุขมหาเทพ มีอำนาจยิ่งใหญ่ แสดงถึงการมีลัทธิเทวราชา

พุทธศักราชที่ 13 - 14

- จังหวัดอุทัยธานี พบจารึกหลักที่ 34 เป็นจารึกบนแผ่นทองคำสลักเป็นอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต 6 บรรทัด ลักษณะของตัวอักษรกำหนดอายุราว พ.ศ. 1200 - 1400 เนื้อความในจารึกกล่าวว่า

¹⁷ สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกหลักที่ 3, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2513), หน้า 9

“พระเจ้าศรีธรรมวรมัน เป็นพระราชบิดาของพระเจ้าศรีวิสาขวรมัน
บุตรพระเจ้าเกียรตินันต์ไปทั่ว ใ้รับสั่งหาสนมมาโดยดำทับ

พระองค์ได้สั่งสวีกา อันประคับค้ำรักษนเป็นพัน พร้อมด้วยเพื่อนร่าและ
คนทรีเป็นอาทิ เป็นประพาศณิชาถวายแก่พระศรีวิภา อมราทเกศวร

และภายหลังท้าวเธอได้ถวายของทรงแก่การอุปการณอันประเสริฐและ
หมั่นอุตสาหามในการผ่อนร่าและขับร้องเป็นพัน แต่พระศรีวิภาซึ่งแทนองค์ศรีวิภาเรศวร (พระอิศวร)”

ฉะนั้นจึงสันนิษฐานว่าในสมัยของพระเจ้าศรีธรรมวรมันนั้นได้ส่งเครื่องบูชา
ต่าง ๆ ไปถวายพระศรีวิภาอันเป็นสิ่งที่แทนองค์พระศรีวิภาที่ประดิษฐานอยู่ในบริเวณแถบนี้ ซึ่งแสดงให้เห็น
เห็นว่าทรงมีเชื้อศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย

พบประติมากรรมลอยตัว เป็นเทวรูปพระอุมาท่าจากศิลา ที่อำเภอศรีประเทศ
ปราจีนบุรี ลักษณะตรงกับศิลปะขอมแบบสมโบโรไพรทุก ปัจจุบันอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

พุทธศักราชที่ 16 - 17

— จังหวัดบุรีรัมย์ พุทธศักราชที่ 19 ที่ศาลสูง มีรายละเอียด คือเป็น
จารึกภาษาเขมร 29 บรรทัด มีอักษรปรากฏอยู่ 3 ศักราช แต่อักษรหลังสุดไม่สมบูรณ์ 2 ศักราช
แรกคือ มหาศักราช 944 (พ.ศ. 1565) และมหาศักราช 947 (พ.ศ. 1568) ในรัชกาลของพระเจ้า
สุริยวรมันที่ 1 ในปีเหล่านั้นพระองค์ทรงออกประกาศ (พระนิยม) ขอให้บรรดานักบวชอุทิศที่ดินแห่งการ
บำเพ็ญพระของตนถวายแก่พระองค์และออกพระราชกำหนดเพื่อป้องกันมิให้นักบวชเหล่านั้นถูกรบกวน
ภายในอาณาจักรของตนด้วย

ที่สำคัญคือ การกล่าวอ้างถึงนิยายในพุทธศาสนา 2 นิยาย คือ นิยายมหาชยาน
และสทวิระ และลัทธิโยคี (กัมโบโยคี) ซึ่งเป็นลัทธิหนึ่งที่นิยมต่อพระเจ้า

— จังหวัดปราจีนบุรี พุทธศักราชที่ 165 บนหินปฐกัมภีร์ที่ปราสาท-
หัทธินัน เป็นารกล่าวสรรเสริญพระศรีวิ (พระ) ว่าทรงเป็นอมตะ ทรงคัมภีร์ และสรรเสริญ
พระอุมา

ที่หินปฐกัมภีร์เหนือ เป็นการกล่าวถึงการถวายของแก่ศาสนสถานและ
ที่ดิน (จวาร์โม) แก่กมรเก็งศรีวิงค์

พุทธศักราชที่ 18

— จังหวัดสุโขทัย พบแหล่งงานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย คือ
วัดพระพายหลวง ภายในวัดประติฐานวิจิตรและนิฐานโยนร่องรับ และศาลาภาษาแคง เป็นที่ —
ประติฐานเทวรูปพระอิศวร มุขคานหลังประติฐานเทวรูปพระนารายณ์

3. ภาณุ

จากสภาพภูมิศาสตร์ของคาบสมุทรภาคใต้ที่มีลักษณะแคบและยาวทอดยาวลงไปใน
ทะเล อันชนกับอ่าวประเทศที่มีอารยธรรมสูงคือ จีนและอินเดียนั้น ใต้น้ำความเจริญมาสู่ดินแดน
แถบนี้อย่างรวดเร็ว กล่าวคือในระยะพุทธศักราชที่การค้าระหว่างดินแดนแถบเมดิเตอร์เรเนียน
กับอินเดียและจีนเจริญรุ่งเรือง แต่การเดินเรือยังไม่ก้าวหน้า ต้องแล่นด้วยเรือที่ช้าโฉบและอาศัยลม
มรสุมทำให้เกิดการเดินเรือต้องเลียบชายฝั่งซึ่งเป็นผลให้เกิดชุมชน เมืองท่าพักจอดเรือ และเมืองท่า
แลกเปลี่ยนสินค้าทางสายนี้คาบสมุทรภาคใต้ของไทย (ซึ่งอยู่ในระยะทางกึ่งกลางเส้นทางการค้า
พหุทิศ และมีลมมรสุมพัดผ่านทั้ง 2 ฤดู) และเนื่องจากการเดินเรือผ่านช่องแคบมะละกาทางตอนใต้
นั้นไม่สะดวก ต้องหยุดรอลมมรสุมและมิอันตรายจากการกักปดของพวกโจรสลัด ประกอบกับคาบ
สมุทรภาคใต้ของไทยมีลักษณะการกักคองจากทะเลด้านหนึ่ง ไปยังอีกด้านหนึ่งค่อนข้างสะดวก โดยอาศัย
ถ้ำน้ำภายในที่เชื่อมต่อกัน บรรดาเรือสินค้าจึงนิยมใช้เส้นทางการค้าข้ามคาบสมุทร (Trans-
Pennisular Route) กันมาก เนื่องจากปลอดภัยกว่าและยังสะดวกรวดเร็วกว่าด้วย นอกจากนี้แล้วจากการที่ภาคใต้เป็นแหล่งทรัพยากรอันมีค่าคือแร่ดีบุก ในบริเวณภาคใต้ตอนบน ได้ช่วยให้
บุคคลต่างแดนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานนำแร่ดีบุกส่งออกมาถึงแก่พุทธศักราชที่ 10 และจากภูมิอากาศของ
คาบสมุทรที่ไม่ต่างกันมากนักในช่วงนี้ กอปรกับความร่ำรวยทำให้บริเวณนี้ลุกลามไปช่วยของป่าที่เพื่อนบ้าน

18

จากสภาพภูมิศาสตร์และหลักฐานทางคันโบราณคดีที่พบพอจะสรุปได้ว่าเส้นทางทางการค้า
ข้ามคาบสมุทร ได้แก่

1. บริเวณลุ่มลุ่มคอกระ	— ชุมพร
2. ตะกั่วป่า	— ไซยา (แม่น้ำตะกั่วป่า — แม่น้ำตาปี)
3. ตรัง	— บานคอน (แม่น้ำตรัง — แม่น้ำตาปี)
4. ตรัง	— นครศรีธรรมราช (แม่น้ำตรัง — แม่น้ำปากพนัง)
5. ตรัง	— พัทลุง (แม่น้ำตรัง — พัทลุง)
6. กระจัง	— นครศรีธรรมราช (แม่น้ำคลองพอม — อำเภอดงขาง)
7. ไทรบุรี	— ปัตตานี (แม่น้ำสุไหงโกะ — แม่น้ำปัตตานี)

ทั้งทางตะวันตกและตะวันออกของการยัง

จากเหตุการณ์ครั้งนี้เองทำให้ภาคใต้ของไทยพัฒนาขึ้นอย่างรวดเร็ว รัชชนิธรรม
ทั้งของจีนและอินเดียนได้โดยทรง และจากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบอาจกล่าวได้ว่าภาคใต้ใน
สมัยโบราณคงจะยอมรับนับถือศาสนาพราหมณ์ทั้งลัทธิไวษณพิกายและลัทธิศานิกายมากกว่าศาสนาอื่น
โดยในระยะแรก ๆ นั้นไวษณพิกายคงจะได้รับการยอมรับนับถือก่อนลัทธิศานิกาย คือในราวพุทธศตวรรษที่ 9 - 10 และโคโจเรจิอุชิน้อย่างมั่นคงกว่าลัทธิศานิกาย

สำหรับการยอมรับนับถือลัทธิลัทธิศานิกายในภาคใต้ของไทยจะเริ่มขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 เพราะได้พบเอกสารถึงลัทธิเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และลัทธิศานิกายนี้คงจะแพร่หลายมากขึ้นเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 13 เพราะได้พบศิลาจารึกที่มีอายุอยู่ในช่วงดังกล่าวเป็นจำนวนมาก ที่สำคัญคือ

- ศิลาจารึกที่พบในบริเวณเมืองโบราณที่อำเภอชะเรียง จังหวัดปัตตานี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 ลักษณะของจารึกอยู่ในระยะหัวเดียวหัวค่อ เพราะส่วนบนของรูปทรงกลมจะมีขนาดเล็กกว่าส่วนที่เหลื่อมและแปดเหลี่ยมรวมกัน¹⁹

- ศิลาจารึกขนาดใหญ่พบที่วัดนาจอม อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดนครราชสีมา กำหนดอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 12 - กลางพุทธศตวรรษที่ 13²⁰ เพราะทั้ง 3 ส่วนมีขนาดเล็กได้เปรียบกัน

บริเวณชุมชนโบราณลือเลื่องได้พบศิลาจารึกที่สำคัญคือจารึกที่ฐานโยนิรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส และศิลาจารึกขนาดเล็กอีกหลายชิ้น ซึ่งกำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 - 14

สำหรับเขารูปพระศิวที่สำคัญได้แก่

- เขารูปพระศิวมหาเทพ²¹ พบที่ถ้ำถ้ำถ้ำขุน อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา เป็นศิลปะกลุ่มชนภาคใต้ อิทธิพลศิลปวิทยาการกลาง เพราะมีลักษณะคล้ายกับรูปแบบของพระศิวะสาวรี

¹⁹ ทวีปะ ไกรฤกษ์, ยศ.คร., ศิลปะวัฒนธรรมก่อนพุทธศตวรรษที่ 19, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2523), รูปที่ 15, หน้า 132

²⁰ เรืองเกษม, รูปที่ 4, ไม่มีเลขหน้า

²¹ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานวัดมณีนิมมานาส จังหวัดสงขลา

บทที่ 3

คติการเมื่อดูศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพ

ก. หลักฐานการเมื่อดูศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพ

หลักฐานการเมื่อดูศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายที่เมืองศรีเทพแบ่งเป็น 3 ประเภท ได้แก่

1. จารึก

โคกขี้สาจารย์ภายในเมืองศรีเทพหลายหลัก¹ มีทั้งจารึกที่เนื่องในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ จารึกที่กล่าวถึงคติการเมื่อดูศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายคือ จารึกหมายเลข K.978 (ภาพที่ 19) มีรายละเอียดดังนี้²

อักษร	เขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร
ภาษา	สันสกฤต
ศักราช	ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12
จำนวนอักษรจารึก	1 คำ 12 บรรทัด
วัตถุที่ใช	ศิลา
ลักษณะ	รูปร่างไม่สม่ำเสมอ เนื่องจากค้ำข้างชำรุด
สถานที่พบ	ในป่าใกล้บ้านวังไผ่ ห่างจากเมืองศรีเทพไปทางทิศเหนือประมาณ 10 กิโลเมตร
ปัจจุบัน	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
คำจารึก	บรรทัดที่ 1 ... ศกปคิธว (ศสเร) บรรทัดที่ 2 ... ศุภราชภูโม... บรรทัดที่ 3 .. (พิ) ญะรวุญ อหุมา น ปุ...

¹ กุ "ฉ. โบราณวัตถุที่พบในเมืองศรีเทพ," บทที่ 3, หน้า 11

² สุภัทรภณี คีตกุล, ศ.มจ., "จารึกใหม่ที่ศรีเทพ," เอกสารงานประวัติศาสตร์ เอกสาร

โบราณคดี, ปีที่ 12 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2521), หน้า 91 - 95

- บรรพทิศที่ 4 .. เสว อภัยสุกฤวิ...
- บรรพทิศที่ 5 ..... เนท...
- บรรพทิศที่ 6 วิถีโต ภิกษุ วิชยาต...
- บรรพทิศที่ 7 กาฎา ไว... ภูคโยษ
- บรรพทิศที่ 8 สีวาบสุ สดอปเยก โส ปิ รา(ชา)
- บรรพทิศที่ 9 ศรีจักรวรรตฤคินปกา ศรี
- บรรพทิศที่ 10 ปุริภาวิตรวรรตมคยโย ๒(๕)
- บรรพทิศที่ 11 ศรีภววรรตมคยสุ สมสุ กอญ
- บรรพทิศที่ 12 จ ราชโยทกเว กาเด

คำแปล

ในศักราช... ขึ้น 8 ค่ำ.... ในทิศซึ่งคนแค่นไม้ได้
ถูกแบ่งออกเป็น 2 ภาค..... โค้งค้งในฤกทิศ...
(รูป) พระอิศวรได้สร้างขึ้นโดยพระราชาองค์นี้
ผู้ทรงเป็นราชันคกาทแห่งพระศรีจักรพรรดิ เป็นโอรส
แห่งศรีประติวันทรวรรมัน (ทรงนามว่า) ศรีภววรรมัน
คล้ายกับพระอินทร์ เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นเสวยราช-
สมบัติ

พระราชาองค์นี้ทรงพระนามว่าภววรรมัน และศาสตราจารย์เซเคย์เข้าใจว่าเป็น
องค์เดียวกับพระเจ้าภววรรมันที่ 1 แห่งอาณาจักรเจนละ เพราะในจารึกกล่าวว่าพระองค์เป็นราช-
นคคากของพระจักรพรรดิ เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในจารึกของเจ้าชายจิตรเสน แต่จะเกิดปัญหาว่าบิดา
ของพระเจ้าภววรรมันที่ 1 นามว่าอะไร เพราะจากจารึกของเจ้าชายจิตรเสนทำให้เชื่อกันว่าบิดา
ของพระเจ้าภววรรมันที่ 1 นามว่าภววรรมัน แต่พระเจ้าภววรรมันในศิลาจารึกหลักนี้ทรงเป็นโอรสของ
ประติวันทรวรรมัน ศาสตราจารย์เซเคย์เสนอว่า ถ้าไม่ใช่เพราะความเข้าใจผิดในการตีความจารึก
ของเจ้าชายจิตรเสนที่ว่าพระองค์เป็นพระอนุชาของพระเจ้าภววรรมัน เป็นโอรสของภววรรมันและเป็น
ราชันคคากของพระเจ้าจักรพรรดิ (สารวูเกาม) ก็อาจเป็นกรณีที่ทั้งสองพระองค์เป็นเพียงพี่น้องร่วม
มารดาเท่านั้น บิดาของพระเจ้าภววรรมันคือ ประติวันทรวรรมัน ส่วนบิดาของเจ้าชายจิตรเสนและ
พระขนิษฐา (ชายาของพราหมณ์โสมศรวรรมัน) นามว่าภววรรมัน เนื่องจากประเพณีของชาวเอเซียตะวันออก

ออกเฉียงใต้สมัยโบราณให้ความมกยของสตรีและถือการสืบเชื้อสายทางมารดา

ทั้งนั้นจารึกหลักนี้จึงแสดงให้เห็นว่าประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 พระเจ้า -
ภวรมันแห่งอาณาจักรเจนละสามารถขยายดินแดนมาจนถึงลุ่มแม่น้ำป่าสัก พร้อมทั้งนำลัทธิไศวนิกาย
มาเผยแพร่ในบริเวณนี้ ซึ่งคงเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นภายหลังการเข้ายึดอำนาจจากอาณาจักรฟูนันแล้ว

2. โบราณสถาน

ภายในเมืองศรีเทพโบราณทั้ง 2 เมือง ปรากฏซากโบราณสถานรวมกันประมาณ
50 แห่ง มีทั้งศาสนสถานที่เนื่องในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ แต่เนื่องจากในปัจจุบันมีการขุด
แต่งและศึกษาโบราณสถานเพียงแห่งเดียวเท่านั้นคือ ปรากฏสองพี่น้อง ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นศาสน -
สถานที่เนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกาย มีรายละเอียด³ สามารถศึกษาเปรียบเทียบและ
กำหนดอายุได้ คือ

ที่ตั้ง

ปรากฏสองพี่น้องตั้งอยู่เกือบกึ่งกลางเมืองใน หันหน้าไปทางทิศตะวันตกซึ่งมีถนน
ลูกรังเป็นทางเข้าสู่องค์ปรากฏ

ทิศเหนือ

เป็นป่าโปร่งอยู่ในป่าไม้นานาพันธุ์ สลับกับทุ่งหญ้า

ทิศใต้

เป็นบริเวณที่ติดกับถนนที่ขุดเป็นทางเข้าสู่องค์ปรากฏและถนนนี้จะนำ
ไปสู่ปรากฏศรีเทพ ด้านข้างของถนนลูกรังด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปรากฏสองพี่น้องจะมีเนินดิน
ขนาดใหญ่มียอดรอบของโบราณสถานก่อด้วยศิลาแลงที่เรียกว่าคลังใน

ทิศตะวันออก เป็นป่าโปร่ง มีทุ่งหญ้า ถัดมาเป็นบริเวณที่กึ่งที่ทำการโครงการอุทยาน
ประวัติศาสตร์ศรีเทพ และถัดไปเป็นที่ตั้งของวัดปรากฏ

แผนผัง (แนบผังที่ 2)

เป็นปรากฏสององค์ตั้งอยู่บนฐานแลงร่วมกัน ลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏในสถาปัตยกรรมเขมร
เนื่องจากศิลปเขมรเป็นศิลปที่ยึดถือระเบียบกฎเกณฑ์และรักษาสถาปัตยกรรมอย่างเคร่งครัด
ซึ่งสามารถเห็นได้โดยทั่วไป เช่น ปราสาทองค์เดียว เช่น ปราสาทสมโบร์ไพรพุก, ปราสาท 3 องค์

³ ดู "จ. โบราณวัตถุที่พบในเมืองศรีเทพ," บทที่ 1, หน้า 3

เช่น ปราสาทกำไกรราบ, ปราสาท 5 องค์ เช่น ปราสาทพนมยาแคง และปราสาท 6 องค์ เช่น ปราสาทพระโค เป็นกัน

แต่ลักษณะของปราสาทฐานฐานเดียวกันมีลักษณะปรากฏในประเทศไทย คือ ปราสาท-บายเหงา อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ (แผนผังที่ 3) ซึ่งมีลักษณะเป็นปราสาทก่ออิฐไม่สอปูน ย่อมุม 12 และมีทางเข้าสู่องค์ปราสาทเป็นรูบนยอดมณฑปคล้ายกับปราสาทสองพี่น้อง

จากลักษณะแผนผังที่คล้ายกันนี้จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่า การสร้างปราสาท 2 องค์ เป็นการสร้างตามคติของชนพื้นเมืองที่อยู่ในดินแดนประเทศไทยก่อนที่เขมรจะแผ่อำนาจเข้ามาและเมื่อเขมรเข้ามามีอำนาจ ก็คงจะมีการผสมผสานระหว่างศิลปวัฒนธรรมพื้นเมืองกับศิลปเขมร ทำให้ลักษณะสถาปัตยกรรมเขมรในประเทศไทยต่างไปจากสถาปัตยกรรมเขมรในประเทศกัมพูชา เช่นเดียวกับประติมากรรมรูปพระนารายณ์ส่วนทวารวดีที่พบในเมืองนี้

จากผังขององค์ปราสาทที่เป็นรูปสี่เหลี่ยม แต่มีการเพิ่มมุมมากถึง 3 มุม จนทำให้องค์ปราสาทมีลักษณะคล้ายกับยอดมณฑปมาก เช่นเดียวกับสถาปัตยกรรมในประเทศไทยที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 เช่น ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์, ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา และปราสาทสามยอด จังหวัดสุรินทร์ ทำให้กำหนดอายุปราสาทสองพี่น้องอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 16 - 17

รูปทรง (ภาพที่ 6)

องค์ปราสาทมีขนาดค่อนข้างสูง องค์ประกอบขององค์ปราสาทเป็นเส้นตรงตั้งฉากกักันตามแนวกว้างและแนวสูง ซึ่งลักษณะเช่นนี้เป็นลักษณะของศิลปเขมรตั้งแต่ศิลปแบบไพรกเมงจนถึงศิลปแบบนครวัด ล่วงเข้ามาถึงศิลปแบบบาบูนจึงเริ่มมีเส้นโค้งในแนวกว้าง⁴ จึงกำหนดอายุปราสาทองค์นี้ไว้ไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 18

โครงสร้าง

เป็นปราสาทก่อด้วยอิฐไม่สอปูน มีร่องรอยปูนฉาบอยู่ภายนอก บนังภายในขององค์ปราสาททั้ง 3 ด้าน คือด้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันออก เวียงอิฐเหลื่อมกันเป็นชั้นจรมันรูปสามเหลี่ยม

⁴ อนุวัทย์ เจริญสุขกุล, "การกำหนดอายุปราสาทที่เมืองศรีเทพ," เมืองโบราณ, ปีที่ 5 ฉบับที่ 4 (เมษายน - มิถุนายน 2522), หน้า 91

(ภาพที่ 8) สันนิษฐานว่าชุมชนมีคลังเอาไว้วางเครื่องประดับหรือเครื่องบูชา หรือเครื่องให้แสงสว่าง เช่น ตะเกียง ก็ได้ ดังนั้นองค์ปรากฏการณ์มีการเรียงอิฐคั่นกันเพื่อรองรับเพดานซึ่งทำด้วยไม้ เนื่องจากระยะที่ขึ้นไปพบว่าอิฐที่วางมีความงามน้อยกว่าอิฐตอนล่าง คงเนื่องมาจากเป็นส่วนหลังคาที่ถูกปิดด้วยเพดานซึ่งไม่มีไม้กระดาน

ฐานภายในขององค์ปรากฏการณ์ข้างสูงโคยอยู่ในระดับประมาณครึ่งหนึ่งของประตูป้อม ลักษณะเช่นนี้ไม่เคยปรากฏให้เห็นในศิลปเขมร ส่วนใหญ่ฐานภายในขององค์ปรากฏการณ์ของศิลปเขมรจากการสังเกตจะอยู่ในระดับต่ำ คือราว $\frac{1}{4}$ ของประตูป้อม ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าลักษณะฐานในขององค์ปรากฏการณ์มีระดับสูงนี้คงเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปที่เกิดขึ้นในประเทศไทย เนื่องจากโคยในที่อื่น ๆ อีก เช่น ปราสาทศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ และปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ถัดจากองค์ปรากฏการณ์มีมุขปรากฏขึ้นออกมาทั้ง 4 ด้าน มุขทางด้านทิศตะวันตกซึ่งเป็นทางเข้าสู่อุ้งค์ปรากฏการณ์นี้ออกมามาก ส่วนอีก 3 ด้าน ทำเป็นออกมาเพียงเล็กน้อยจากลักษณะเป็นเพียงชุมชนบนเพาเนน (ภาพที่ 9)

ฐานของมุขปรากฏการณ์เป็นฐานปัทม์ อยู่ในระดับเดียวกับฐานปรากฏการณ์ที่ 2 แต่เมื่อพิจารณาแล้วพบว่าฐานดังกล่าวเป็นเพียงกรอบคล้ายกำแพงแก้วเท่านั้น ดังนั้นของมุขปรากฏการณ์ก็ก่อด้วยอิฐจึงก่ออยู่ภายในศิลาแลงซึ่งเป็นฐาน ดังนั้นด้านทิศของมุขปรากฏการณ์ด้านทิศตะวันตกนี้คงจะเป็นช่องหน้าต่างประดับลูกกรงลูกมะหวด เพราะพบลูกกรงลูกมะหวดและกรอบหน้าต่างทำด้วยศิลาทรายอยู่ทางผนังมุขปรากฏการณ์นี้ ส่วนผนังทางด้านทิศเหนือคงทำเป็นหน้าต่าง เพราะไม่พบลูกกรงลูกมะหวดและกรอบหน้าต่างทางด้านนี้เลย

พื้นของมุขปรากฏการณ์ปูด้วยอิฐและอยู่ต่ำกว่าฐานศิลาแลงเล็กน้อย ก่อนถึงทางเข้ามุขปรากฏการณ์พบอิฐจันทรรูปครึ่งวงกลมทำจากศิลาทราย ด้านหน้าสลักเป็นลายบัวคว่ำ บัวหงาย และมีไม้บัวประดับ (ภาพที่ 24) จากการที่พื้นอิฐของมุขปรากฏการณ์มีลวดลายของอิฐจันทรรูปทำให้สันนิษฐานว่าพื้นอิฐของมุขปรากฏการณ์คงปูขึ้นทีหลัง พื้นเดิมคงเป็นศิลาแลง และอีกประการหนึ่งลวดลายของอิฐจันทรรูปก็จัดอยู่ในศิลปแบบทวารวดี ซึ่งมีอายุมากกว่าอายุปรากฏ

หน้าบันของปราสาทสองพี่น้องนี้เป็นหน้าบันซ้อนกัน 2 ชั้น แต่มีลักษณะต่างไปจากหน้าบันของปราสาทองค์อื่น ๆ คือ หน้าบันโดยทั่วไปไม่ว่าจะเป็นชั้นเดียวหรือหลายชั้นก็จะทำเป็นหน้าบันที่ต่อเนื่องจากองค์ปราสาทโดย เช่น ที่ปราสาทศรีขรภูมิและปราสาทพิมาย แต่หน้าบันของปราสาทสองพี่น้องนี้จะมีแท่งสี่เหลี่ยมยื่นมาซ้อนชั้นหนึ่งก่อน

หลังคาของปราสาทสองพี่น้องมีความสูงมาก แปลกไปจากปราสาทองค์อื่น ๆ ทั้งนี้คงเนื่องมาจากการเลื่อมอิฐชั้นหลังคาที่ทำขึ้นไปติดจนยากได้ หรืออาจทำเพื่อให้งดงามขององค์ปราสาทซึ่งมีระดับค่อนข้างสูงก็ได้

การกำหนดอายุ

จากแผนผัง รูปทรง และโครงสร้าง ที่กล่าวมาข้างต้นสามารถกำหนดอายุปราสาทสองพี่น้องที่อยู่ในพุทธศตวรรษที่ 17 - ไม่เกินพุทธศตวรรษที่ 18

จากการขุดแต่งบริเวณรอบของปราสาทได้พบชิ้นส่วนจารึกภาษาสันสกฤต อักษรเขมร กำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 - 16 และพบทับหลังศิลา สลักเป็นรูปพระวิษณุปางอุมา - มเหศวรทรงโค่นไม้ยืนเหนือหน้ากาลซึ่งสวยงามและชิ้นน้อยขนาดกะทัดรัด ตัวของนาคกลายเป็นพญามังกรมาดยวกินปลายมวนออก เห็นอก่อนทรงมาดยเป็นลายใบไม้งดงาม และใต้พญามังกรมาดยเป็นลายใบไม้งดงาม กำหนดอายุอยู่ในศิลปะแบบบาปวนตอนปลายก่อนต้นนครวัด คือประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 - 17 (รายละเอียดจะกล่าวต่อไปในเรื่องโบราณวัตถุ)

นอกจากพบทับหลังศิลาทั้งกล่าวข้างต้นที่แสดงคติในลัทธิฮินดูนิกายแล้ว ภายใต้อันขององค์ใหญ่หรือปราสาทที่ยังพบฐานศิวิลึงค์ และบริเวณโดยรอบปราสาทก็พบศิวิลึงค์จำนวน 3 ชิ้นด้วย

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ปราสาทสองพี่น้องนี้มีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 17 - 18 จัดอยู่ในศิลปะเขมรแบบบาปวนก่อนต้นนครวัด สัมพันธ์ลักษณะพื้นเมืองกับการทำปราสาทคู่และ เป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ลัทธิฮินดูนิกาย

3. โบราณวัตถุ

3.1 ประติมากรรมรูปโค (ภาพที่ 25)

จำนวน 1 ชิ้น

สถานที่พบ จากการขุดแต่งปราสาทสองพี่น้องทางสำนักศิลปะและ
ออกเงินง เหนือ

ปัจจุบันอยู่ที่	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสิรินธร จังหวัดศรีสะเกษ
วัตถุที่ใช้	ศิลาทราย สีเขียว
ขนาด	ยาวประมาณ 50 เซนติเมตร สูงประมาณ 40 เซนติเมตร
สภาพ	ชำรุดแตกออกเป็น 4 ชิ้น ไม่มีส่วนหัว แต่ทราบกัน ว่าเป็นโค โดยดูจากโน้ตด้านหลัง
ลักษณะ	เป็นโคหมอบอยู่บนฐานรูปสี่เหลี่ยมเตี้ยๆ ขาหน้าทั้ง สองพับอยู่ข้างลำตัว ใต้ขอบบริเวณอกมีป่องยื่นออก มาเป็นต้น บนหลังมีโหนด ไม่สวมเครื่องประดับ
กำหนดอายุ	เนื่องจากสภาพของประติมากรรมชำรุดมาก ทั้งไม่มี เครื่องประดับอื่น ๆ จึงกำหนดอายุได้แค่เพียงจาก ท่าทางของโคซึ่งน่าจะหมายถึงอายุไม่เกินศตวรรษที่

พะโค รว. พ.ศ. 1420 - 1440

ประติมากรรมรูปโคเป็นสัญลักษณ์ที่นิยมทำกันอย่างยิ่งในลัทธิศิวนิกายและจะประดิ-
ฐานไว้บริเวณทางเข้าของศาสนสถาน โดยถือว่าเป็นโคหนที พาหนะของพระศิวะที่เทวบริวารจะรับ
ใช้พระเป็นเจ้าซึ่งประทับอยู่ในเทวาลัย ซึ่งในบางครั้งจะปรากฏภายในรูปของมนุษย์ที่มีลักษณะเหมือน
พระศิวะในปางจันทร์เสี้ยว (Chandrasāhīkaramūrti) ประทับยืนบนบัลลังก์
(Padmāsana) 2 กรหลังถือขวาน และกางเขนกัน แต่ 2 กรหน้าแสดงปางประทานพร
(Varada) และประทานภัย (Abhaya) ⁵

เรื่องราวการเกิดของวันเพ็ญหรือเพ็ญกฤตมฤตฤกษ์ พาหนะของพระศิวะมักกล่าวไว้ใน
คัมภีร์ต่าง ๆ กัน เช่น

⁵ T.A. Gopinatha Rao, Elements of Hindu Iconography, Vol. II,

Part II, New Delhi, Motilal Banarsidass, 1968, p.155

คัมภีร์ศิวะมหาปุราณะ (Śiva Mahāpurāṇa) กล่าวว่า เมื่อคนหนึ่งต้องการ
บุกรขายจึงไปบำเพ็ญภาวนาที่โคนไม้ ที่สาทกรม (Sātagramā) จนพระวิฆณุพอใจปรากฏ
กายให้เห็นและถามผู้ว่าต้องการอะไร ผู้ที่ต้องการบุกรขายที่เป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์และบุญงามมี ทันใดนั้น
ก็ปรากฏร่างร่างหนึ่งออกมาทางขวามือของพระวิฆณุ มีลักษณะเหมือนพระศิวะทุกประการ เรียกชื่อว่า
นันทิเกศวร (Nandikēśvara)⁶

ลึงคปุราณะ (Liṅga - Purāṇa) กล่าวว่า มีเศียรขาบอกคนหนึ่งชื่อศีลาศ
(Śilāda) บำเพ็ญภาวนาขอบุกรขายที่ไม่ได้เกิดจากมนุษย์จากพระเจ้า พระอินทร์ทรงพอ
พระทัยในการปฏิบัติจึงปรากฏกายให้เห็นและแนะนำว่าพระศิวะเท่านั้นที่จะประทานสิ่งที่เขาร้องไห้อ
พร้อมที่จะแนะนำสถานที่และวิธี การบำเพ็ญภาวนาแก่ผู้ เมื่อทำเช่นนั้นแล้วพระศิวะทรงพอพระทัย
ประทานบุกรขายที่มีลักษณะเหมือนพระองค์สวมขวามงกุฎ มี 3 เนกร 4 กร ถือ ฑูล (Śula)
วัชร (Vajra) ททา (Gada) และ ฆ้องกะ (Taṅka) ให้แก่ผู้

ต่อมาเมื่อเด็กชายนั้นมีอายุ 7 ปี ผู้มิทระ (Mitra) และผู้วิรุณ (Varuṇa)
ซึ่งเกิดทางมา เข็มศีลาศ (Śilāda) ได้ทำนายว่าเด็กชายจะมีอายุอีกไม่เกิน 1 ปี ผู้
ศีลาศ (Śilāda) เสียใจมาก เด็กชายจึงบำเพ็ญภาวนาต่อพระศิวะ ซึ่งต่อมาได้ปรากฏกาย
ให้เห็นและโยนพวงมาลัยคอกไม้ไปสวมนบนคอเด็กคนนั้น ซึ่งโดยทันทีเด็กชายก็เปลี่ยนไปมีลักษณะ
เหมือนพระองค์ มี 3 เนกร 10 กร พร้อมทั้งให้พรว่า คนผู้นี้นามนันทิเกศวร (Nandikēśvara)
จงเป็นอมตะพร้อมที่แต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าของคณะ (Gaṇas) และแต่งตั้งให้กับสุยาสะ (Su-
yasa) บุตรของมารุท (Maruts)⁷

โดยทั่วไปแล้วรูปนันทิเกศวร (Nandikēśvara) จะพบในรูปของวัวมากกว่า
กว่าประติมากรรมบุคคลที่มีลักษณะเหมือนพระศิวะ หรือตัวเป็นมนุษย์หัวเป็นวัว และจะประดิษฐาน
ไว้บริเวณทางเข้าของศาสนสถานที่เป็นประธานของศาสนสถานเนื่องในลัทธิชีวนิกายทุกแห่ง⁸

¹ Ibid., p. 455 - 456

² Ibid., p. 456 - 458

³ Ibid., p. 460

ในอาณาจักรเขมรนั้นนอกจากจะค้นพบประติมากรรมรูปโคที่บริเวณทางเข้าของปราสาทพะโค ปราสาททากัว และปราสาทเจ้าสายเหวคา ซึ่งสร้างความความเชื่อว่าเป็นโคมทิพาหนะของพระอิศวร แล้ว ยังพบว่ามีารฝังเจดีย์ประติมากรรมรูปโคว่าเป็นพระอิศวรในภาคของสัตว์อีกด้วย ดังคำจารึกที่ - ปราสาททากัวโค สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1545 - 1593) สลักไว้ใ้ภาพโคนั้นว่า... พระองค์ทรงอวตารลงมาเป็นโค⁹

ประติมากรรมรูปโคซึ่งพบที่ปราสาทสองพี่น้องนั้นคงทำขึ้นตามคติความเชื่อว่าเป็นพาหนะมากกว่า เป็นภาคหนึ่งของพระอิศวร เนื่องจากตั้งอยู่ภายนอกโบราณสถาน แต่จากลักษณะของโคซึ่งมีอายุมากกว่า ปราสาทจึงสันนิษฐานว่าอาจเป็นของเดิมที่ถูกยกมาตั้งไว้ภายหลัง เช่นเดียวกับอัฒจันทร์บริเวณทางเข้า

สำหรับการพบประติมากรรมนี้ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือขององค์ปราสาทนั้น อาจมีใช้เกิดจากการเคลื่อนย้ายจากทิศตะวันออกซึ่งเป็นทิศเดิม แล้วก็อาจเป็นไปโคว่าเป็นพาหนะของพระอิศวรเทพประจำทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งมีโคเป็นพาหนะเช่นกัน

แต่อย่างไรก็ตาม บริเวณปราสาทสองพี่น้องนี้ไม่พบประติมากรรมเทพและพาหนะของเทพประจำทิศอื่น ๆ เลย ประติมากรรมรูปโคนี้จึงน่าจะเป็นพาหนะของพระอิศวรมากกว่า

3.2 ที่ตั้ง

จำนวน	9 ชิ้น แต่จะกล่าวเฉพาะชิ้นที่สมบูรณ์เท่านั้น โคแก่
ชั้นที่	3.2.1
สถานที่พบ	ภายในเมืองศรีเทพ
ปัจจุบันอยู่ที่	ที่ทำการโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัด - เพชรบูรณ์
วัตถุที่ใช้	ศิลาทรายเนื้อละเอียด สีชมพู - เหลือง
ขนาด	ส่วนพรมหน้ายาว 24 เซนติเมตร ส่วนวินูนาคยาว 27 เซนติเมตร และส่วนรุทรภาคว่าย 36 เซนติเมตร
สภาพ	ชำรุด ส่วนรุทรภาคแตกหายไป

⁹ สุภัทรทิศ คัสกุล, ศ.มจ., ศาสนาทราพณ์ในอาณาจักรขอม, (กรุงเทพฯ: พิชณศ, 2516), หน้า 63

ลักษณะ	เป็นมาลัยถึงคอกกลุ่มประเพณีนิยม (Traditional Sivalinga Group) มีส่วนรูปทรงภาคยาวกว่าส่วนอื่น ๆ ที่เรียวกว่าสู่ระยะถึงค (Suredhaya - Linga)
ชั้นที่	3.2.2 (ภาพที่ 26)
สถานที่พบ	ภายในเมืองศรีเทพ
ปัจจุบันอยู่ที่	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
วัตถุที่ใช้	ศิลาทราย
ขนาด	ส่วนทรงหมากยาว 27 เซนติเมตร ส่วนหัวหมากยาว 27 เซนติเมตร และส่วนรูปทรงภาคยาว 45 เซนติเมตร
สภาพลักษณะ	สมบูรณ์ เป็นมาลัยถึงคอกกลุ่มประเพณีนิยม (Traditional Sivalinga Group) ที่องค์หัวถึงคคานหนึ่งมีการแกะสลักเป็นร่องลึก แสดงให้เห็นว่าหัวถึงคคานนี้เป็นหัวถึงคคานแบบ
ชั้นที่	3.2.3 (ภาพที่ 27)
สถานที่พบ	ภายในเมืองศรีเทพ
ปัจจุบันอยู่ที่	พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
วัตถุที่ใช้	ศิลาทราย
ขนาด	ส่วนทรงหมากยาว 34 เซนติเมตร ส่วนหัวหมากยาว 33 เซนติเมตร และส่วนรูปทรงภาคยาว 50 เซนติเมตร
สภาพ	สมบูรณ์

ลักษณะ	เป็นมานุษยสังคกลุ่มประเพณีนิยม (Traditional Sivalinga Group) ที่ส่วนรุทรภาคและ
ชั้นที่	สลักเป็นเส้นดิ่งเรโก (Linga - Rekai) ¹⁰
สถานที่พบ	แกะเส้นดิ่งเรชา (Manirikhā)
ปัจจุบันอยู่ที่	3.2.4 (ภาพที่ 28)
วัตถุที่ใช่	บริเวณปรากฏสองพื้นอง
ขนาด	พิพิธภัณฑ์สถานสมเด็จกระนารายณ์ จังหวัดสมุทร คีตาทราย
	ส่วนเศรหมภาคยาว 25 เซนติเมตร ส่วนวิษณุภาค ยาว 27 เซนติเมตร ส่วนรุทรภาคยาว 30 เซนติเมตร

สภาพ	เกือบสมบูรณ์
ลักษณะ	เป็นมานุษยสังคกลุ่มประเพณีนิยม (Traditional Sivalinga Group) มีส่วนรุทรภาคยาว
ชั้นที่	กว่าส่วนอื่น ๆ ซึ่งเรียกว่าสุริยขะดิ่ง (Suredhya Linga)
สถานที่พบ	3.2.5 (ภาพที่ 29)
ปัจจุบันอยู่ที่	บริเวณปรากฏสองพื้นอง
วัตถุที่ใช่	ที่ทำการโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
	คีตาทรายเนื้อละเอียด สีเขียว - เทา

¹⁰ เส้นดิ่งเรโก (Linga - Rakai) คือเส้นคู่ขนานในแนวตั้ง ส่วนเส้นดิ่งเรชา (Manirikhā) คือเส้นในแนวนอน เส้นดิ่งเรชาจะลากจากปลายยอดของเส้นดิ่งเรโกแล้วค่อยๆ ลากโค้งต่ำลงมาบรรจบกันทางด้านหลังของหัวดิ่ง

ขนาด	ยาว 6.3 เซนติเมตร เส้นผ่าศูนย์กลางยาว 2.5 เซนติเมตร
สภาพ	สมบูรณ์
ลักษณะ	เป็นศิวิลึงค์ขนาดเล็ก รูปทรงกระบอกปลายมน สลักเป็นเส้นดิ่งเรโก (Linga - Rakai) และฉวีเรชา (Manirikhā)
กำหนดอายุ	โดยทั่วไปศิวิลึงค์ที่พบในประเทศไทยจัดเป็นภาชนะ ดิ่ง ซึ่งประกอบด้วยส่วนสำคัญ 3 ส่วน คือ ส่วน ล่างสุดเป็นรูปสี่เหลี่ยมเรียกว่าพรหมภาค ส่วนกลาง เป็นรูปแปดเหลี่ยมเรียกว่าวิษณุภาค และส่วนบนสุด เป็นรูปทรงกระบอกเรียกว่ารุทรภาค เนื่องจากการทำศิวิลึงค์จะมีรูปแบบที่แน่นอน กำหนดไว้ในตำราต่าง ๆ ดังนั้นรูปแบบของศิวิลึงค์ จึงคงที่ การกำหนดอายุจึงทำได้ไม่กว้าง ๆ โดยแบ่งศิวิลึงค์ออกเป็น 2 กลุ่มคือ ¹¹ 1. ศิวิลึงค์กลุ่มเหมือนจริง (Realistic Sivalinga Group) ศิวิลึงค์ที่มีลักษณะของ ส่วนรุทรภาคเด่นชัดมากกว่าส่วนวิษณุภาคและพรหม- ภาค มีสัดส่วนของขนาดไม่แน่นอน และมีลักษณะทาง กายวิภาคคล้ายอวัยวะเพศชาย จัดเป็นศิวิลึงค์รุ่นเก่า 2. ศิวิลึงค์กลุ่มประเพณีนิยม (Traditional Sivalinga Group) คือศิวิลึงค์ที่มีรูปแบบเป็น-

¹¹ ดูเพิ่มเติม สมศักดิ์ นิลพงษ์. ศิวิลึงค์ที่พบในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์งานหลักสูตร
ปริญญาศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ ภาควิชาโบราณคดี บัณฑิต-
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2526

แบบเรขาคณิต มีสี่ส่วนของทั้ง 3 ส่วนใกล้เคียง
กัน จัดเป็นสี่เหลี่ยมที่มีอายุรุ่นหลัง

สี่เหลี่ยมที่เมืองศรีเทพจัดเป็นสี่เหลี่ยมกลุ่ม
ประเพณีนิยม มีอายุรุ่นหลัง ตรงกับสี่เหลี่ยมที่พบใน
เขมรสมัยเมืองพระนคร

คติการบูชาสี่ลึงค์เป็นลักษณะพื้นเมืองเดิมที่ปรากฏในกลุ่มชนเกษตรกรรมเกือบทั่วไป โดย
เชื่อกันว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งการเกิดและความอุดมสมบูรณ์ สำหรับคติการบูชาสี่ลึงค์ตามลัทธิไศว-
นิกายนั้น จากคัมภีร์อุปนีติในสมัยพระเวทกล่าวไว้ว่า "ลึงค์ซึ่งพัฒนามาเป็นทิวเขาของพระศิวะนี้คือ
เครื่องหมายของความมีรูปทุกอย่างในโลก สี่ลึงค์นี้เกิดขึ้นมาจากผลของการรวมกันระหว่างเพศผู้
ชายหญิง อำนาจของลึงค์ทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่ชีวิตมนุษย์ หรือทำให้แผ่นดินอุดมเหมาะแก่
การเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร และเป็นอำนาจแห่งการสร้างสรร¹² ทั้งนี้การเคารพบูชาสี่ลึงค์
ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพระศิวะจึงเท่ากับว่าพระศิวะคือคนแทนแห่งเทพทั้งปวง
เรื่องราวการเกิดสี่ลึงค์นั้นเชื่อกันว่าไว้ในคัมภีร์ทาง ๆ กันหลายประการ เช่น

คัมภีร์ลึงค์ปุราณะ (Linga Purāṇa) กล่าวว่า ครึ่งหนึ่งใหญ่ครึ่งหนึ่งเล็กและจะขึ้น
กัณท์ใหม่ พระวิฆณุและพระพรหมเกิดคิดแย่งกันด้วยเรื่องการแย่งชิงความเป็นใหญ่ในการสร้างโลก
พระศิวะจึงปรากฏภาพให้เห็นเป็นสี่ลึงค์ขนาดใหญ่มีเปลวไฟแผ่รอบออกมา พระวิฆณุและพระพรหมจึง
หยุดการชิงแย่งกัน หันไปสนใจสิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ พยายามจะหยายอกและโค่นของสี่ลึงค์ให้โค่น โดย
พระพรหมแปลงร่างเป็นหงส์บินขึ้นไปในอากาศเพื่อหยายอก ส่วนพระวิฆณุแปลงร่างเป็นหมูป่าชุกตัก
ลงไปขึงในอากาศเพื่อหาโค่น แต่ทั้งสององค์ก็ไม่ประสบความสำเร็จ จึงยอมแพ้ยและยอมรับว่ามีอยู่
ที่ยิ่งใหญ่กว่าตน ทำการบูชาสี่ลึงค์ พระศิวะเห็นดังนั้นก็พอพระทัย ปรากฏองค์ตรงกลางสี่ลึงค์มี
4 กร แสดกปางอภัยและประทานพร ส่วนอีก 6 กร ถือขวานและขวานคำ รูปเคารพปางนี้เรียกว่า
ลึงค์โพทามูรติ

¹² พรหมทีลลิก เจิมสวัสดิ์, ๒๕.๓๖., คัมภีร์พระเจ้า, (กรุงเทพฯ: โคมทอง, 2523),

คัมภีร์พรมปุราณะ (Brāhma Purana) กล่าวว่า ครึ่งหนึ่งเทพเจ้าทั้งหลายบน
สวรรค์ต้องการจะไปเฝ้าพระศิวะ ณ เขาไกรลาส ในเวลานั้นพหุภีพระศิวะกับพระนางอุมากำลัง
อยู่ร่วมกัน เมื่อเทพเจ้าทั้งหลายเห็นคังนั้นทำให้เกิดการตอกลูก พวกเขารู้ว่าเขาจะขาดความยำเกรงพระ
ศิวะ พระศิวะเองก็เกิดความระอา ครั้นว่า คอไปนี้ศิวะจึงจะเป็นสัญลักษณ์แทนพระองค์ ผู้ใดต้องการ
ความสุขความเจริญต้องบูชาศิวะแล้วพระองค์จึงดลบันดาลในทันที ทั้งแก่นักการสร้างรูป
เคารพในไสวณิกายจึงนิยมทำเป็นศิวะมากกว่าพระศิวะในรูปมนุษย์

นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์อื่น ๆ ที่กล่าวถึงเรื่องราวการเกิดศิวะต่าง ๆ กันไป ซึ่งก็สรุปได้
ว่าศิวะเป็นสัญลักษณ์ที่พระศิวะทรงประทานให้แก่เทพและมนุษย์บูชาแทนพระองค์ ดังนั้นศิวะจึง
กลายเป็นรูปเคารพที่สำคัญและนิยมทำกันมากกว่าประติมากรรมพระศิวะในรูปมนุษย์ บรรดาศาสน-
สถานของลัทธิไสวณิกายจะนิยมประดิษฐานศิวะไว้เป็นประธาน ส่วนรูปพระศิวะจะประดิษฐานไว้
ตามมุมต่าง ๆ เป็นส่วนประกอบเท่านั้น¹³

ในอาณาจักรเขมรนิยมทำศิวะมากตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร โดยศิวะที่พบในสมัยก่อน
เมืองพระนครมีลักษณะคล้ายจริงตามธรรมชาติ ส่วนในสมัยพระนครจะมีลักษณะเฉพาะประเพณีนิยม
ประเภทของศิวะที่พบมีทั้งสวามิภักดิ์ (ซึ่งก็เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ เช่น อิงคบุรี) ทางฝั่ง
(หินธรรมชาติที่มีรูปร่างเหมือนสิงห์), วรรณสิงห์ (มาแต่สิงห์ประเภทหนึ่ง) ศิวะ 5 องค์,
ศิวะ 1,000 องค์, ขฎาสิงห์ (ศิวะที่มีรูปขฎาแทนทักครของพระศิวะ) และรูปสิงห์ วัสดุที่ใช้ทำ
มีทั้งศิลา โลหะ และอัญมณี ส่วนภาพสลักปางสิงห์ท้าวบุรุษ ทยอยแห่งเดียวคือที่วัดเองนาง อามุ
พุทธจักรวรรพที่¹⁴

การพบศิวะที่เมืองศรีเทพนี้จึง เป็นการยืนยันการมีลัทธิไสวณิกายได้เป็นอย่างดี
นอกจากนี้แล้วการพบศิวะขนาดเล็กยังแสดงให้เห็นว่ามีลัทธิไสวณิกายย่อย ๆ คือ ลัทธิไสวณิกาย
ฝ่ายใต้ หรือที่เรียกว่าทวลิกาย (Lingayat Cult) ซึ่งนิยมทำศิวะขนาดเล็กมาก
ถักทอเพื่อความเป็นสิริมงคลที่เมืองศรีเทพด้วย

¹³ ชาติสุข อิศรวุฑู. คร., รูปเคารพในศาสนาฮินดู, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524), หน้า 40

¹⁴ สุภัทรภักดิ์ อธิกฤต, ศ.มจ., ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, (กรุงเทพฯ: พิมพ์, 2516), หน้า 54 - 56

3.3 งานโยนิ หรือ งานหิวถึงค

จำนวน	8 ชิ้น
ชั้นที่	3.3.1 (ภาพที่ 30)
สถานที่พบ	ภายในปราสาทสองพี่น้อง
ปัจจุบันอยู่ที่	ที่ทำการโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
วัตถุที่ใช้	ศิลาทราย
ขนาด	กว้าง 45 เซนติเมตร ยาว 69 เซนติเมตร มีท่อโสมสูตรกว้าง 17 เซนติเมตร ยาว 22 เซนติเมตร
สภาพ	เกือบสมบูรณ์
ลักษณะ	เป็นรูปสี่เหลี่ยมแบนๆ มีขอบโคยรอบ ภายใน กรวยมีรูในชั้นเล็กน้อย ตรงกลางเจาะเป็นช่อง สี่เหลี่ยมขนาดกว้างยาว 17 เซนติเมตร สำหรับ เสียบหิวถึงค
ชั้นที่	3.3.2 (ภาพที่ 31)
สถานที่พบ	จากการขุดแต่งปราสาทสองพี่น้อง
ปัจจุบันอยู่ที่	ที่ทำการโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
วัตถุที่ใช้	ศิลาทรายเนื้อละเอียด สีเขียว
ขนาด	กว้าง 72 เซนติเมตร ยาว 38 เซนติเมตร มีท่อ โสมสูตรกว้าง 20 เซนติเมตร ยาว 20 เซนติเมตร
สภาพ	ชำรุด มีเหลือเพียงครึ่งเดียว ส่วนที่เหลือแตกเป็น 2 ส่วน
ลักษณะ	เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีขอบโคยรอบ พื้นภายในต่ำกว่า กรวย

ชนิด	3.3.3 (ภาพที่ 32)
สถานที่พบ	ภายในเมืองศรีเทพ
ปัจจุบันอยู่ที่	ที่ทำการโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
วัตถุที่ใช้	ศิลาทรายละเอียด สีเขียว
ขนาด	กว้าง 67 71 เซนติเมตร ยาว 92 เซนติเมตร มีท่อโสมสูตรกว้าง 24 เซนติเมตร ยาว 65 เซน- ติเมตร
สภาพ	เกือบสมบูรณ์ ปลายท่อโสมสูตรหักเล็กน้อย
ลักษณะ	เป็นรูปสี่เหลี่ยมคางหมู มีขอบโคยรอบ พื้นภายใน ต่ำกว่าขอบ ตรงกลางเจาะเป็นช่องสี่เหลี่ยมสำหรับ เสียดสีลึงค์ ถัดมาเป็นร่องรูปร่างรีโคยรอบ ระหว่าง ช่องสี่เหลี่ยมและรูปร่างรีมีร่องเป็นรูปกากบาทเชื่อม
ชนิด	3.3.4 (ภาพที่ 33)
สถานที่พบ	ภายในเมืองศรีเทพ
ปัจจุบันอยู่ที่	ที่ทำการโครงการอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์
วัตถุที่ใช้	ศิลาทราย
ขนาด	เส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 142 เซนติเมตร
สภาพ	ชำรุดเหลือเพียงครึ่งเดียว
ลักษณะ	เป็นฐานโยนรูปกลม มีขอบโคยรอบ ตรงกลางเจาะ เป็นช่องรูปกลม เส้นผ่าศูนย์กลาง 58 เซนติเมตร

โดยทั่วไปการประติมากรรมลึงค์จะมีฐานรองรับที่เรียกว่าฐานโยน หรืออุมาลึงค์ ตามคติความเชื่อของลัทธิที่ถือว่าเทพีเป็นผู้เสรมกำลังให้แก่เทพ โดยลึงค์เป็นสัญลักษณ์แทนพระลึงค์ ส่วนฐานโยนเป็นสัญลักษณ์แทนพระอุมา

โยนิเป็นสัญลักษณ์ชาติที่เก่าแก่มาตั้งแต่อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ก่อนมาตั้งที่จังหวัดเชียงใหม่
บูชาโยนิเจริญขึ้นและถูกคุกคามโดยศาสนาฮินดู โดยเฉพาะคหฬิไศวนิกายซึ่งมีเดียบูชาวิถิงค์
สองสิ่งนี้จึงถูกนำมาบูชาคู่กันโดยถือว่าเป็นกันเฑกแห่งเหญ่หังปวง เป็นที่มาของชีวิต เลือคเนื้อและ
ความอุดมสมบูรณ์

3.4 พนมลังศิลา (ภาพที่ 34 และภาพลายเส้นที่ 2)

จำนวน	1 ชิ้น
สถานที่พบ	จากการขุดแต่งปรางค์สองพี่น้องตำบลศิลาวันต เจียงไค
ปัจจุบันอยู่ที่	พิพิธภัณฑสถานสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จังหวัด ลพบุรี
วัตถุที่ใช้	ศิลาทรายเนื้อละเอียดสีเทา
ขนาด	กว้าง 70 เซนติเมตร ยาว 175 เซนติเมตร หนา 27 เซนติเมตร
สภาพ	ชำรุด หักออกเป็น 2 ชิ้น
ลักษณะ	สลักเป็นรูปพระศิวะ ปางอุมามเหศวร ประทับบน หลังโคเนลซึ่งมีเอวแบนหันที่อยู่เหนือหน้ากาล มือ ของหน้ากาลยุคนาคซึ่งมีลำตัวท่อนหางกลายเป็น ท่อนพวงมาลัย ท่อนพวงมาลัยวกขึ้นปลายม้วนออก เหนือท่อนพวงมาลัยเป็นสายใบไม้ทั้งขึ้น ใต้ท่อน- พวงมาลัยเป็นสายใบไม้ขึ้น

พระศิวะมีพระพักตร์รูปสี่เหลี่ยม ขนงคอกันเป็น
รูปปีกกา พระนาสิกและพระโอษฐ์ใหญ่ สวมสิริภรณ์
กรของศิวะ กางชู และกำไล (ที่หักหลุดขวา) นุ่งผ้า-
สั้น ขอบผ้าเวลาดงมาที่หน้าท่อนมาก ชักขาขวายาวออกมา
ค้ำหน้าคอนไปทางขวา (ภาพลายเส้นที่ 3) นิ้วขึ้น
เข้าขวาอยู่บนหลังโคเนล พระหัตถ์ซ้ายไขว้พระอุมา
พระหัตถ์ขวาดือกริฐ (ภาพที่ 35)

พระอุมา ลักษณะพระพักตร์เช่นเดียวกับพระ
หิระ สวมศิราภรณ์ กรองศอ และกางนุ นุ่งผ้ายาว
มีริ้วเป็นริ้ว ชอบผ้าเว้าลงมาที่หน้าท้องมาก ชักชาย
พกออกมายาวมาก (ภาพถ่ายเส้นที่ 3) ประทับยืน
อยู่บนหลังโคเนติ พระหัตถ์ขวาโอบพระหิระ (ภาพ
ที่ 35)

โคเนติ ยืนเอียงข้างหันหน้าออก มีอาบนหลัง
หางวัวพาดผ่านจากคานหลังมาคานหน้า ที่คอมีเครื่อง
ประดับ (ภาพที่ 35)

หน้ากาล ก้าวและจุมูกใหญ่ กังจุมูกหัก มีเอวรับ -
มีปากขน (ภาพที่ 36)

นาค มี 3 เศียร มีรัศมีเชื่อมติดกันเป็นแผ่นเดียว
โดยส่วนล่างเป็นเกล็ด (ภาพที่ 36)

ท่อนทองม้าย เป็นลายใบไม้ เห็นท่อนทอง-
ม้ายเป็นลายใบไม้ทั้งชิ้นคานละ 6 ใบ ในท่อนทอง
ม้ายเป็นลายใบไม้วน 3 ชั้น ข้างละ 2 แถว
(ภาพที่ 37)

กำหนดอายุ

จากลักษณะของทับหลังที่ไม่มีบุคคลหรือภาพเล่าเรื่อง
เห็นหน้ากาลและลักษณะของท่อนทองม้ายที่ไม่มีอุษะ¹⁵
มาแบ่งที่เสี้ยวเป็นลักษณะของทับหลังในศิลปแบบบาปวน
จากลักษณะการนุ่งผ้าของบุคคลที่มีชอบเว้าลงมามากที่
หน้าท้อง ชักชายผ้าออกมาทางคานหน้าคานไปทางขวา
เป็นลักษณะของการแต่งกายในศิลปแบบบาปวนก่อนปลาย¹⁶

¹⁵ สุภัทรคิณี คีรีฤๅ, ศ.มจ., ศิลปกรรม, (กรุงเทพฯ: กุรุสภา, 2517), หน้า 127

¹⁶ สุภัทรคิณี คีรีฤๅ, ศ.มจ., ประติมากรรมสยาม, (กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานคร, 2515), หน้า 31, เรื่องเดิม, หน้า 31

ส่วนหน้ากาศที่มีทั้งจุมพฏักและนาคที่เริ่มมีขี้ผึ้ง
กันเป็นแนวนเดียวกันเป็นลักษณะศิลปะแบบนครวัด
17
ก่อนหน้า

ดังนั้นจึงกำหนดอายุของทับหลังศิลาชั้นนี้อยู่ใน
ศิลปะแบบบาปวนตอนปลายก่อนนครวัด อายุราว
พุทธศตวรรษที่ 17

จากลักษณะของเทพและเทพีที่อยู่เฝ้ากอดรัดกัน แสดงให้เห็นว่าเป็นลัทธิไสวณิกายที่มีลัทธิ
ศักติ ซึ่งเมื่อถือคติพิเศษ (Female Energy) ว่าเป็นพลังงานสากล (Universal Energy)
เข้าผสมแล้ว

คำว่า "ศักติ" หมายถึง พลัง อำนาจ คือ พลังที่ก่อให้เกิดการสร้างสรรพโลกและพลังงาน
แห่งการควบคุมจักรวาล ตามลัทธิที่เชื่อว่าพลังงานของบูรณ (เทพ) เป็นพลังงานสถิตย์ที่อยู่หนึ่ง หาก
ไม่มีพลังงานของสรี (เทพี) ซึ่งเป็นพลังงานจลน์ (เคลื่อนไหว) มากจะทำให้ เทพที่ไม่สามารถสร้าง
สรรพโลกได้

ลัทธิศักติเป็นลัทธิที่ปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่อารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ ซึ่งเมื่อถือคติ
เป็นเทพให้ควบคุมสมบูรณแก่พืชพันธุ์ธัญญาหาร ต่อมาถูกทุกกลืนเข้าผสมผสานกับศาสนาฮินดูและ
เจริญรุ่งเรืองมากในยุคคลินกระ (พุทธศตวรรษที่ 12 - 17) ลัทธินี้มีความสัมพันธ์กับลัทธิไสวณิกายมาก
เนื่องจากเทพสูงสุดของลัทธินี้คือ พระอุมาชยาของพระศิวะ เทพสูงสุดในลัทธิไสวณิกาย ดังนั้นเมื่อลัทธิ
ศักติเจริญขึ้น ลัทธิไสวณิกายซึ่งเจริญอยู่ก่อนแล้วก็ได้ได้รับความนิยมมากขึ้น ตามลัทธิที่เชื่อว่า การรวมกันของ
พระศิวะและพระอุมาจะทำให้เกิดพลังงานที่สมบูรณ์ มีอำนาจในการสร้างสรรพสิ่งบนโลกและควบคุม
จักรวาล

รูปเคารพปางนี้เป็นที่นิยมมากทั้งในอินเดียและเขมร การทำรูปพระอุมาคู่กับพระศิวะเริ่มขึ้น
ครั้งแรกในสมัยราชวงศ์คุชณะ แห่งอินเดีย โดยมีลักษณะต่างกันไปตามคัมภีร์ เช่น

คัมภีร์วิษณุธรรมโมกษะระ (Vishnubharmott ara) กล่าวถึงลักษณะของรูปเคารพปาง
นี้ว่าพระศิวะและพระอุมาจะประทับอยู่ด้วยกัน พระศิวะทรงชฎามงกุฎ (Jatamakuta) ซึ่งมี -

พระจันทร์เสี้ยวก้อย พระหัตถ์ขวาถือดอกบัว (Nilōpala Flower) พระหัตถ์ซ้ายโอบไหล่ ข้างพระอุมาไว้ ส่วนพระอุมาจะมีอกใหญ่ สะโพกน่าย พระหัตถ์ซ้ายถือคันฉ่อง พระหัตถ์ขวาโอบไหล่ พระหัตถ์

คัมภีร์รูปมณฑน (Rūpamāṇḍana) กล่าวว่าพระหัตถ์มี 4 กร พระหัตถ์ขวาถือกริหุ (Prisula) และมัทลุง (Mātulunga) พระหัตถ์ซ้ายถือ และโอบไหล่พระอุมา พระหัตถ์มีกายสีแสดเหมือนปะการัง ส่วนพระอุมามีลักษณะเหมือนในคัมภีร์วิฆเนศวรโมหะ บางครั้ง จะมีโคเนติ, พระคเณศ, พระอินชกุมาร และพระ Bhringi รวมอยู่ในองค์ประกอบ¹⁸

คัมภีร์มัทสยะปุราณะ (Matsya - Purāṇa) กล่าวว่าพระหัตถ์มี 2 หรือ 4 กร พระหัตถ์ขวาถือกริหุ พระหัตถ์ขวาถือพระอุมาซึ่งอยู่บนนักษัตรของพระหัตถ์ พระหัตถ์ขวาของพระอุมาถือพระหัตถ์ พระหัตถ์ซ้ายถือคันฉ่องและดอกบัว¹⁹

รูปเคารพปางนี้พบในเขมรตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร เป็นประติมากรรมสำริดขนาดเล็ก จากแถบไพรเวง สมัยเมืองพระนครประติมากรรมพระหัตถ์ในรูปแบบนี้พบมากที่สุดในหลายปาง ปางที่นิยมมากที่สุดคือปางหนึ่งคือปางอุมาเหนือพระ เช่น ประติมากรรมที่มาจากปราสาท - บันทายศรี เป็นรูปพระหัตถ์มี 2 กร พระหัตถ์ขวาถือดอกบัว พระหัตถ์ซ้ายถือพระอุมาซึ่งนั่งอยู่บนนักษัตร ข้างพระอุมา มี 2 กร พระหัตถ์ขวาก่อพระหัตถ์ ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหักหายไป

สำหรับประติมากรรมปูนค่าส่วนมากปรากฏอยู่บนพนัสนิคมและทับหลัง เช่น ที่ปราสาทไพรเวง หลังเห็น ศิลปะแบบบาปวน (ภาพลายเส้นที่ 4) และที่วัดกระดิน ศิลปะแบบบาปวนหรือนครวัด²¹ สลักเป็นรูปพระหัตถ์อุมาพระอุมาประทับนั่งบนหลังโคเนติ พระหัตถ์มี 2 กร พระหัตถ์ขวาถือกริหุ

¹⁸

T.A. Gopinatha Rao, Elements of Hindu Iconography, Vol III - Part I, New Delhi, Motilal Banarsidass, 1968, p. 130 - 131

¹⁹

Sheo Bahadur Singh, Brahmanical Icons in Northern India, New Delhi, Sagar Publications, 1977, p. 28

²⁰

สุภัทรภคิ คีตกุล, ศ.มจ., ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, (กรุงเทพฯ: ทิวเขา, 2516), หน้า 60 - 61

²¹

สุภัทรภคิ คีตกุล, ศ.มจ., ศิลปะขอม เล่ม 1, (กรุงเทพฯ: กุศล, 2517),

ตนเองเป็นอิสระ และยกกองทัพไปขึ้นครองหัวเมืองของอาณาจักรพม่าได้ไม่นานพุทธศักราชที่ 12 (สมัยกรุงศรีอยุธยาของอาณาจักรพม่า) พระเจ้าสุทโธทมิ (มเหศวรมัน) คือ พระเจ้าอริสราธิราช, พระเจ้าสุทโธทมิ 2 และพระเจ้าสุทโธทมิ 1 ครั้นถึงสมัยพระนางชัยเทวีราชธิดาของพระเจ้าสุทโธทมิ 1 อาณาจักร - เจนละก็แบ่งแยกเป็นเจนละบก (บริเวณส่วนเหนือของประเทศเขมรปัจจุบัน) และเจนละน้ำ (บริเวณทะเลสาบเขมรและแม่น้ำโขงตอนล่างจากทะเล) ประมาณ พ.ศ. 1345 พระเจ้าสุทโธทมิ 2 (ซึ่งเชื่อว่าเสกสมรสกับนาง) ทรงรวบรวมเจนละบกและเจนละน้ำเข้าด้วยกัน เป็นการเริ่มต้นของอาณาจักรเขมรอย่างแท้จริง

ดูเพิ่มเติมที่ สุภัทรดิศ คีตกุล, ศ.มจ., "อาณาจักรเจนละ," เมืองโบราณ, ปีที่ 8 ฉบับที่ 1 (ตุลาคม - ธันวาคม 2519), หน้า 15 - 20

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ของพระเจ้าวรวงศ์เธอและพระญาติ (ถูกพิชิตนอง) นามเจ้าชายจิตรเสน (มเหศวรวงศ์) ก่อการกบฏเข้ายึดครองอาณาจักรสุโขทัย พร้อมกับการขยายดินแดนออกไป (ประมาณ พ.ศ. 1100 – พ.ศ. 1170) ทั้งนี้หลักฐานที่พบก็กล่าวถึงแสดงให้เห็นว่าอาณาจักรเจนละสามารถขยายอิทธิพลเข้าครอบครองดินแดนบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสัก คือเมืองศรีเทพออกจนสามารถเผยแพร่วัฒนธรรมที่พระองค์เมื่อดำรงดินแดนดังกล่าวได้

หากจะพิจารณาถึงเส้นทางทางการค้าแล้ว จากสภาพภูมิศาสตร์และที่ตั้ง เมืองศรีเทพสามารถติดต่อกับดินแดนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้โดยผ่านช่องเขาเพชรบูรณ์ในเขตอำเภอน้ำหนาว จังหวัดพิษณุโลก โดยเส้นทางนี้จะผ่านจากน้ำหนาวเข้าสู่จังหวัดพิษณุโลก และที่ราบสูงโคราช ช่องเขาเพชรบูรณ์เป็นช่องทางที่เชื่อมดินแดนในลุ่มแม่น้ำป่าสัก โดยเฉพาะเมืองศรีเทพเข้ากับดินแดนในลุ่มแม่น้ำมูล – ชี และจากดินแดนในลุ่มแม่น้ำป่าสักยังสามารถติดต่อกับดินแดนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอีกด้วย²⁴

ส่วนการติดต่อระหว่างเมืองศรีเทพกับเมืองโบราณศรีมหาโพธิ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออาศัยช่องเขาเพชรบูรณ์เข้ามาทางความตะวันตกของเมืองศรีเทพเช่นกัน โดยที่เมืองศรีมหาโพธิ์จะติดต่อกับเมืองในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้โดยอาศัยช่องเขาในเขตอำเภอดงหลวง จังหวัดสุรินทร์²⁵

นอกจากนี้แล้วหลักฐานที่สนับสนุนอีกประการหนึ่งคือ ที่เมืองศรีเทพมีประติมากรรมรูปพระนารายณ์ส่วนหมวกทรงกรวย²⁶ ที่มีลักษณะพิเศษเป็นของตนเอง แตกต่างกับศิลปะแบบเขมรคือรูปร่างของกระเบ็นสั้น ในขณะที่เทวรูปที่พบทางภาคใต้จะรูปร่างยาวแบบศิลปะอินเดีย²⁷

²⁴ ศรีจักร วัลลโภดม, โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ยี่ห้า, (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2524), หน้า 21 – 22

²⁵ นิคม จารุวรรณ และประทีป ชุมทอง, บรรณาธิการ, ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน, (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2521), หน้า 42 – 43

²⁶ แสดงให้เห็นว่าที่เมืองศรีเทพมีอิทธิพลศาสนาพราหมณ์ฮินดูวัฒนธรรมทวารวดี

²⁷ สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจ., ศิลปะในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2524), หน้า 13

ราวพุทธศักราชที่ 13 - 15 เมื่อวัฒนธรรมทวารวดีเจริญขึ้นในดินแดนลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองศรีเทพซึ่งเป็นจุดผ่านระหว่างที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไปยังภาคตะวันออกเฉียงเหนือและเขมรจึงเป็นเสมือนรัฐกับชนเชื่อมดินแดนทั้งสองเข้าด้วยกัน ทั้งทวารวดีและเจนละคงจะพยายามเข้าครอบครอง กันนั้นเมื่อทวารวดีมีอำนาจจนสามารถเผยแผ่วัฒนธรรมมายังเมืองศรีเทพได้ พุทธศาสนาจึงเจริญขึ้นแทนที่ศาสนาพราหมณ์ หลักฐานที่พบในระแวกที่สำคัญคือพระพุทธรูปจารึกกาตา - เขชุมมา... และที่บริเวณถ้ำเขาอมรินทร์ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองศรีเทพ พบภาพสลักและประติมากรรมพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์จำนวนหนึ่ง

สำหรับภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกเฉียงคงปรากฏหลักฐานการนับถือลัทธิไสย - นิกายอยู่ แต่มีศาสนาพุทธลัทธิมหายานเข้าปะปน โดยในระบัพพุทธศักราชที่ 15 ไคณทพจารีของพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 จารึกมีศักราช พ.ศ. 1429 เป็นจารึกในพุทธศาสนา เพราะได้กล่าวถึงการสถาปนาและถวายสิ่งของแก่พระโคตรโลคนาถเพื่อให้ทรงช่วยสรรพสัตว์จากการ เวียนว่ายตายเกิด²⁸ ห่าให้เชื่อว่าในระยะนี้บริเวณทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ยังคงมีลัทธิลัทธิของเขมรอยู่เพราะในระยะนี้ในอาณาจักรเขมรเองก็พบจารึกขึ้นแรกทีกล่าวถึงการนับถือศาสนาพุทธลัทธิมหายาน คือ จารึกในแคว้นเสียมราฐของเจนละน้ำ อายุราว พ.ศ. 1334 ที่กล่าวถึงการสร้างรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่ปราสาทตาเคียม²⁹

ส่วนบริเวณภาคตะวันออกเฉียงที่คงศัทธิมหาโพธิ จึงหวัคปราจีนบุรี จากหลักฐานต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่ามีการรับวัฒนธรรมทวารวดีร่วมกับการรับวัฒนธรรมเจนละแต่เดิม³⁰

จนกระทั่งพุทธศักราชที่ 16 - 17 อาณาจักรเขมรภายใต้การนำของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ก่อกำเนิดขึ้นอีกครั้ง สามารถขยายปริมณฑลดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออกเฉียง กลางของประเทศไทยได้³¹ ซึ่งในระยะนี้เมืองศรีเทพก็ปรากฏหลักฐานการนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไสยมาอีกครึ่งหนึ่ง

28

สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจ., "อาณาจักรขอม," วารสารเมืองโบราณ, หน้า 76

29

สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจ., ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, (กรุงเทพฯ: พิมพ์, 2516), หน้า

30

บรรจบ เทียมศักดิ์ และนิคม มุสิกคามะ, โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2514), หน้า 72

31

เชื่อกันว่าอาณาจักรทวารวดีเสื่อมไปเพราะถูกอาณาจักรเขมรเข้ารุกราน

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าคติการเมื่อศาสนาพราหมณ์ลี้ภัยเข้ามาอยู่ที่เมืองศรีเทพนี้คงจะ
ได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรเขมร โดยปรากฏหลักฐานครั้งแรกในระบัพุทธศักราชที่ 11 ตรงกับ
รัชสมัยของพระเจ้าวรมันและเจ้าชายจิตรเสน ต่อมาเมื่อวัฒนธรรมทวารวดีเจริญขึ้นในบริเวณ
ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองศรีเทพก็รับอิทธิพลนั้นไว้ ศาสนาพุทธเริ่มเข้ามามีอิทธิพลแทนที่ศาสนา-
พราหมณ์ และในระบัพุทธศักราชที่ 16 - 18 เมื่อเขมรมีอำนาจขึ้นเมืองศรีเทพก็รับอิทธิพล
จากเขมรอีกครั้งหนึ่ง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บทที่ 4

การศึกษาเปรียบเทียบความสำคัญของลัทธิไสวนิกาย
กับศาสนาอื่น ๆ ในเมืองศรีเทพ

จากหลักฐานที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่าลัทธิไสวนิกายเป็นลัทธิศาสนาลัทธิหนึ่งที่
ยอมรับนับถือกันในเมืองศรีเทพ โดยการรับอิทธิพลจากอาณาจักรเขมรซึ่งแบ่งเป็น 2 ระยะคือ

1. ระยะพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 รับอิทธิพลจากการขยายดินแดนของพระเจ้าวรมัน
และเจ้าชายจิตรเสน (มเหศวรมัน) เช่นเดียวกับบริเวณภาคตะวันออกเฉียง -
เหนือของประเทศไทย

ความสำคัญของลัทธิไสวนิกายในระยะนี้คงจะเจริญควบคู่ไปกับลัทธิอื่น ๆ ที่สำคัญคือ ลัทธิ -
ไวษณพนิกาย เนื่องจากได้พบประติมากรรมรูปพระวิฆเนศวรมหาเทพทรงกรวยดอกและพระกฤษณะโคจรวิหัง
ซึ่งมีอายุในระยะนี้เช่นกัน

ลัทธิไวษณพนิกายเป็นอีกลัทธิหนึ่งในศาสนาพราหมณ์ที่เจริญควบคู่มาด้วยลัทธิไสวนิกายและมีการ
แข่งขันกันตลอดมาในอินเดีย สำหรับในอาณาจักรเขมรลัทธินี้ปรากฏเป็นครั้งแรกในสมัยเจ้าชายคุดวรมัน
แห่งอาณาจักรสุริน (พ.ศ. 1000 - 1050) ซึ่งยืนยันได้ว่าลัทธิไวษณพนิกายแพร่เข้ามาจากอินเดีย
สมัยคุปตะ ก่อมาในสมัยพระเจ้ารุทรวรมันกษัตริย์องค์สุดท้ายแห่งอาณาจักรสุริน พญารัตนที่พนมดง ซึ่ง
แสดงให้เห็นว่าเขาพนมดงนี้เป็นศาสนสถานสำคัญในลัทธิไวษณพนิกาย แต่ที่น่าสังเกตคือลัทธิและเทวรูป
พระหริหระ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีการนับถือลัทธิไสวนิกายด้วย¹ หลังจากนั้นอาณาจักรสุรินก็ถูกรวมเข้า
กับอาณาจักรเจนละ ซึ่งปฐมกษัตริย์ของอาณาจักรนี้คือพระเจ้าวรมัน ผู้ซึ่งเชื่อว่าเป็นผู้เผยแพร่อลัทธิ -
ไสวนิกายมายังเมืองศรีเทพ

¹ สุภัทรภิศ ภิกขุ, ศ.มธ., ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม, (กรุงเทพฯ: พิมพ์, 2516), หน้า 70 - 71

ต่อมาในระบอบพุทธศักราชที่ 13 - 16 วัฒนธรรมแบบทวารวดีเจริญขึ้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ขณะที่อาณาจักรเขมรเกิดความวุ่นวายภายในแตกแยกออกเป็นเจนละบกและเจนละน้ำ (ราว ๆ พ.ศ. 1250 - 1350) วัฒนธรรมทวารวดีซึ่งเป็นวัฒนธรรมแบบพุทธศาสนาจึงเจริญขึ้นแทนที่ ซึ่งในระบอบพุทธศักราชที่ 14 จะเห็นการผสมผสานระหว่างศิลปแบบทวารวดีที่เข้ามากับศิลปแบบเขมรที่มีอยู่เดิมได้จากประติมากรรมเศียรพระโพธิสัตว์อารยเมทไตรยซึ่งพบที่ถ้ำเขาดมอรัญ² ระบอบมาจึงพบพระพุทธรูป มีจารึกคณาเยชุนมา... ซึ่งเป็นศิลปแบบทวารวดี

2. ระบอบพุทธศักราชที่ 16 ในรัชสมัยสุริยวรมันที่ 1 อาณาจักรเขมรก็รุ่งเรืองขึ้นอีกครั้งหนึ่ง สามารถขยายดินแดนมายังประเทศไทยทั้งในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลางและภาคตะวันออก ถึงปรากฏหลักฐานอยู่ทั่วไป

ลัทธิไศวนิกายในเมืองศรีเทพในระบอบนี้มีความเจริญรุ่งเรืองมากขึ้นกว่าระบอบแรกเนื่องจากพบศาสนสถาน คือ ปรากฏสองพี่น้องและโบราณวัตถุที่เนื่องในลัทธินี้เป็นจำนวนมาก และการพบโล่ชองคิง (Salija-Linga) นั้นแสดงให้เห็นว่ามีการนับถือลัทธิไศวนิกายฝ่ายโคหหรือสิงคาลัย (Ling-gayat Cult) ด้วย

สำหรับในเขมรนั้นลัทธิไศวนิกายก็กลายเป็นศาสนาประจำอาณาจักร เนื่องจากการประดิษฐานลัทธิเทวราชในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 กษัตริย์กลายเป็นสมมติเทพ ซึ่งการประกอบพิธีเทวราชนั้นจะใช้พราหมณ์ในลัทธิไศวนิกายเป็นผู้กระทำ ถึงแม้ถึงแม้ว่ากษัตริย์จะนับถือศาสนาอื่นก็ยังคงประกอบพิธีกรรมตามลัทธิไศวนิกายอยู่

พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ก็เช่นกัน แม้พระองค์จะได้รับสมญาภายหลังสิ้นพระชนม์แล้วว่า "นโรดม"³ ซึ่งอาจหมายความว่าพระองค์ทรงนับถือพุทธศาสนากัน แต่จากจารึกศักดิ์กอกชมและจารึกจากปราสาทพระวิหารก็แสดงว่าการประกอบพิธีเทวราชยังคงปรากฏและปฏิบัติกันต่อมาและพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ก็ทรงนับถือพระอิศวรอย่างแท้จริง แต่จากจารึกที่ปราสาทตาแก้ว จารึกที่ -

² ชัยสิทธิ์ บรรยง, การศึกษาเศียรพระโพธิสัตว์อารยเมทไตรยที่ถ้ำเขาดมอรัญ จังหวัดเพชรบูรณ์, สารนิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี) ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526

³ ปัจจุบันมีผู้เสนอว่า คำว่านโรดมนี้เป็นชื่อหนึ่งของพระอิศวรด้วย ด้วยเหตุนี้อาจจะทรงนับถือศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายมากกว่า

ปราสาทสังขะ และจารึกจากควดกาเปอนันต์แสดงให้เห็นว่าลัทธิไวษณพนิกาย และศาสนาพุทธลัทธิมหายานได้โคจรอยู่ในตัวเช่นกัน⁴

ลัทธิศาสนาทั้งสามคงเผยแพร่เข้ามาที่ศรีเทพและเจริญขึ้นพร้อม ๆ กัน เช่นเดียวกับในอาณาจักรเขมร แต่เนื่องจากการศึกษาทางคันโบริวณคัมภีร์ที่เมืองศรีเทพนี้ยังอยู่ในระยะเริ่มต้น มีการดำเนินการขุดแต่งปราสาทสองพี่น้องซึ่งเป็นศาสนสถานที่มีอยู่ในศาสนาพราหมณ์ลัทธิไศวนิกายเพียงแห่งเดียวเท่านั้น จึงกล่าวได้แต่เพียงว่าในระยะพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ลัทธิไศวนิกายได้เผยแพร่มายังเมืองศรีเทพอีกครั้งหนึ่ง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

---

⁴ สุภัทรภักดิ์ กิตฺติภักดิ์, ศ.มจร., เรื่องเขมร, หน้า 25 – 26

บทสรุป

เมืองศรีเทพเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่มีเมืองเป็นเมืองแยก 2 เมืองติดกัน จากการศึกษาด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์พบว่าเมืองโบราณแห่งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองร่วมสมัยกับอาณาจักรเจนละ ทวารวดี เขมร และอยุธยา ความสำคัญ

จากสภาพภูมิศาสตร์ที่ตั้งของเมืองซึ่งเป็นเสมือนรูถิ่นฐานของดินแดนทางภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคกลาง ทำให้เมืองศรีเทพซึ่งตั้งอยู่ห่างจากฝั่งทะเลแยกจากการติดต่อกับภายนอก เจริญขึ้นและเป็นแหล่งรวมวัฒนธรรมของดินแดนทั้งสองคือ เขมรและทวารวดี ไว้ซึ่งในระยะดังกล่าวได้พบหลักฐานการนับถือศาสนาทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ปะปนกัน

ลัทธิไสวนิกายเป็นลัทธิที่สำคัญลัทธิหนึ่งในศาสนาพราหมณ์ที่ปรากฏในเมืองศรีเทพ ซึ่งจากหลักฐานทางค่านโบราณวัตถุสถาน การศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์และจากสภาพภูมิศาสตร์ทำให้สันนิษฐานว่าการเผยแพร่ลัทธิไสวนิกายมายังเมืองศรีเทพนั้นเนื่องมาจากการขยายดินแดนของอาณาจักรเจนละโดยมีเส้นทางเข้ามา 2 ทางคือ

1. จากเขมรเข้าสู่บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย แถบจังหวัดอุบลราชธานี บุรีรัมย์ และสุรินทร์ ผ่านเข้าสู่ที่ราบสูงโคราช และจังหวัดชัยภูมิข้ามช่องเขาเพชรบูรณ์เข้าสู่บริเวณอำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี และศรีเทพ ความสำคัญ¹
2. จากเขมรเข้าสู่บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมืองโบราณคงศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ผ่านช่องเขาในเขตอำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ เข้าสู่ที่ราบสูงโคราชและข้ามช่องเขาเพชรบูรณ์เข้าสู่ศรีเทพ²

¹ ศรีจักร วัลลโภคม, โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ยี่สาม, (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2524), หน้า 22

² นิคม จารุวรรณ และประทีป ชุมพล, บรรณาธิการ, ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน, (กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2521), หน้า 42 - 43

จากหลักฐานโบราณคดีพบว่าอิทธิพลของศาสนาฮินดูเข้ามาในเมืองศรีเทพ 2 ระยะ คือ

1. ระยะพุทธศตวรรษที่ 11 - ต้นพุทธศตวรรษที่ 12 พบหลักฐานคือศิลาจารึกหมายเลข 8978 ภาษาสันสกฤต อักษรเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร กล่าวถึงเทวรูปพระศิวะที่พระราชานามภวธรรมทรงสร้างขึ้นเมื่อเสวยราชสมบัติ แสดงให้เห็นว่าระยะนี้อาณาจักรเขมรสามารถเข้าครอบครองและเผยแพร่ศาสนาฮินดูไศวนิกายมายังลุ่มแม่น้ำป่าสักได้ แต่ถึงแม้ว่าจะมีการตั้งเทวรูปพระอิศวรก็ตาม ในปัจจุบันก็ยังไม่มีการค้นพบเทวรูปดังกล่าวตลอดจนประติมากรรมที่เนื่องในฮินดูไศวนิกายที่มีอายุอยู่ในระยะนี้ ประติมากรรมที่พบมักเป็นเทวรูปพระวิฆเนศวรสวมหมวกทรงกระบอก และพระกฤษณะโคจรบนตะขา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าฮินดูไศวนิกายได้เจริญขึ้นในเขมรเวลานี้ด้วย และคงเจริญควบคู่ไปกับฮินดูไศวนิกาย

ต่อมาในระยะพุทธศตวรรษที่ 13 - 16 ศาสนาพุทธเจริญขึ้นแทนที่โดยรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมแบบทวารวดีบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา หลักฐานที่พบในระยะนี้ได้นัก ภาพสลักและประติมากรรมรูปพระพุทธรูปหรือพระอริยมเหตริยเมโคตรย ที่วัดเขาอมรินทร์ มีลักษณะผสมระหว่างศิลปะเขมรและทวารวดี กำหนดอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ 13

2. ระยะพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 พบหลักฐานทั้งโบราณวัตถุสถาน ได้นัก ปรากฏสองชิ้นอง ซึ่งมียุขราวพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 สันนิษฐานว่าเป็นศาสนสถานเนื่องในศาสนาพราหมณ์ฮินดูไศวนิกายเนื่องจากพบประติมากรรมรูปโค ซึ่งเป็นพาหนะของพระศิวะ หินสลักสิลารูปพระศิวะปางอุมา-มเหศวรและพญานาคหรือสิ่งคล้ายในองค์ปรากฏ ส่วนโบราณวัตถุที่พบภายในเขมรบริเวณเมืองศรีเทพเป็นจำนวนมากคือ ศิวลึงค์และฐานโยนิ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าฮินดูไศวนิกายได้เจริญขึ้นในเขมรเวลานี้

นอกจากนี้ยังพบโคธะดิงค์ (Salaja Linga หรือศิวลึงค์สี่เหลี่ยมเล็ก) จากการขุดแต่งปรากฏสองชิ้นอง ซึ่งสันนิษฐานว่าบริเวณนี้มีการเผยแผ่ฮินดูไศวนิกายฝ่ายโคหรือลึงค์คาบค (Lingayat Cult) ซึ่งนับนพทศิวลึงค์คักคักด้วย

ความสำคัญของฮินดูไศวนิกายในระยะนี้จึงมีมากขึ้น แต่ไม่อาจกล่าวได้ว่ามีความสำคัญมากกว่าศาสนาอื่น ๆ หรือไม่เนื่องจากการศึกษาเรื่องราวของเมืองศรีเทพนี้ยังอยู่ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น

³ สุภัทรภักดิ์ คีรีกุล, ศ.มจร., สิ่งค้นพบใหม่ที่เมืองศรีเทพ, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร พิธีไหว้ครูและรับน้องใหม่ พ.ศ. 2511), ไม่มีเลขหน้า

ถึงแม้ว่าลักษณะของโบราณสถานและโบราณวัตถุจะแสดงให้เห็นว่ามีอิทธิพลจากศิลป —
 เจมรก็ตาม แต่ก็ยังพบว่ามีลักษณะพื้นเมืองเข้าผสม เช่น ลักษณะของปรากฏอยู่บนฐานเกี่ยวกับสิ่งไม่
 ปรากฏในศิลปเจมรและประติมากรรมที่ไม่มีปะติมากรรมระหว่างศีรษะกับมือ ซึ่งเหล่านี้แสดงให้เห็น
 ว่าบริเวณนี้มีความเจริญที่เป็นของตนเองมากก่อนที่จะรับอิทธิพลจากเจมร ซึ่งน่าจะเป็นอิทธิพลแบบ —
 ทวารวดีนั่นเอง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

บรรณานุกรม

1. เขมชาติ เทพไชย. รายงานการชุกชุมทางโบราณคดีที่เมืองศรีเทพ. กรุงเทพฯ: กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2521.
2. จิตรปรีดี อุนทะสุวรรณ. เทวรูปที่เมืองศรีเทพ. สารนิพนธ์ตามหลักสูตรการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.
3. ชัยสิทธิ์ ยรรยง. เขมรพระไทชีศัควอโลกิยศวรที่ถ้ำเขาดมอรัญ จังหวัดเพชรบูรณ์. สารนิพนธ์ตามหลักสูตรการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.
4. ชะเอม คล้ายแก้ว และ ประพนธ์ มโนชัยบุญ. จารึกโบราณรุ่นแรกที่บ้านที่จังหวัดอุทัย และใกล้เคียง. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2524.
5. ศุภราช งามพริ้ง, สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. นิทานโบราณคดี. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2505.
6. นิคม จารุวรรณ และประทีป ชุมพล. บรรณาธิการ. ประวัติศาสตร์และโบราณคดีภาคอีสาน. กรุงเทพฯ: เรือนแก้วการพิมพ์, 2521.
7. บรรจบ เทียมศักดิ์ และนิคม มุสิกคามะ. โบราณคดีเมืองปราจีนบุรี. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2514.
8. ผาสุข อินทราวุธ, ดร. รูปเคารพในศาสนาฮินดู. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.
9. พรหมศักดิ์ เจิมสวัสดิ์, ผศ.ดร. คนกับพระเจ้า. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไคมทอง, 2523.
10. พิริยะ ไกรฤกษ์, ผศ.ดร. ศิลปกรรมก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2523.
11. ศรีศักร วัลดีโลกม. โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านม. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2525.
12. สมศักดิ์ นิลพงษ์. ศิวิลลิ่งสถาปัตยกรรมในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรการศึกษาปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

13. สิริวิทย์ เรืองวงษ์วาร. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2521.
14. สุจิต บุญधानุภาพ. ประวัติศาสตร์ศาสนา. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น, 2507.
15. สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจร. "จารึกใหม่ที่เมืองศรีเทพ," แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี. ปีที่ 12 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2521).
16. สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจร. "โบราณคดีที่ถูกละเลยจากเมืองศรีเทพ," เมืองโบราณ. ปีที่ 6 ฉบับที่ 1 (ตุลาคม - ธันวาคม 2522).
17. สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจร. ประติมากรรมขอม. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานคร, 2515.
18. สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจร. ศาสนาสถานขอมในอาณาจักรขอม. กรุงเทพฯ: พิชเชศ, 2516.
19. สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจร. ศิลปะขอม เล่ม 1 - 3. กรุงเทพฯ: ศุภสาร, 2513 - 2514.
20. สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจร. ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2522.
21. สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจร. "สิ่งค้นพบใหม่ที่เมืองศรีเทพ," กวีนิพนธ์และวัฒนธรรมใหม่หาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2511.
22. สุภัทรทิศ ศิริกุล, ศ.มจร. "อาณาจักรเจนละ," เมืองโบราณ. ปีที่ 2 ฉบับที่ 1 (ตุลาคม - ธันวาคม 2519).
23. สัจจาภิรมย์, พระยา. เทวกำเนิด. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2507.
24. สำนักนายกรัฐมนตรี. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 - 4. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2513.
25. อุนุทัย เจริญศุภกุล. "การกำหนดอายุปราสาทเมืองศรีเทพ," เมืองโบราณ. ปีที่ 5 ฉบับที่ 4 (เมษายน - มิถุนายน 2502).

ภาพทางปัทมภาพ

1. Irons Veronica. Indian Mythology. London: Paul Hamlyn, 1967.
2. Sheo Bahadur Singh. Brahmanical Icons in Northern India. New Delhi, Sagar Publications, 1977.
3. T.A. Gopinatha Rao. Elements of Hindu Iconography. Vol. II, Part II, New Delhi, Motilal Banarsidass, 1968.
4. Wales Quaritch, Dr. "The Exploration of Sri Deva an Ancient Indiacity in Indochina," Indian Art and Letter. Vol. X, No.II, 1937.

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพประกอบ
มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

แผนที่ หมายเลข 1

0 200 400 800 กิโลเมตร

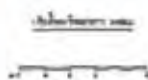

มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตสุโขทัย

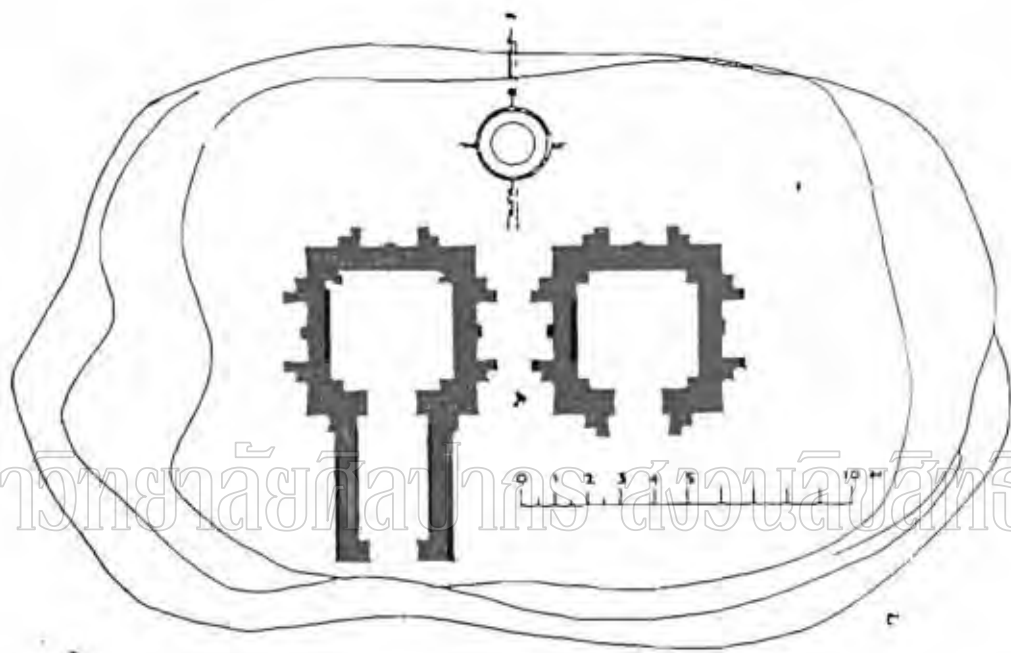
แผนที่ ๒ ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่และผังเมืองศรีเทพโบราณ

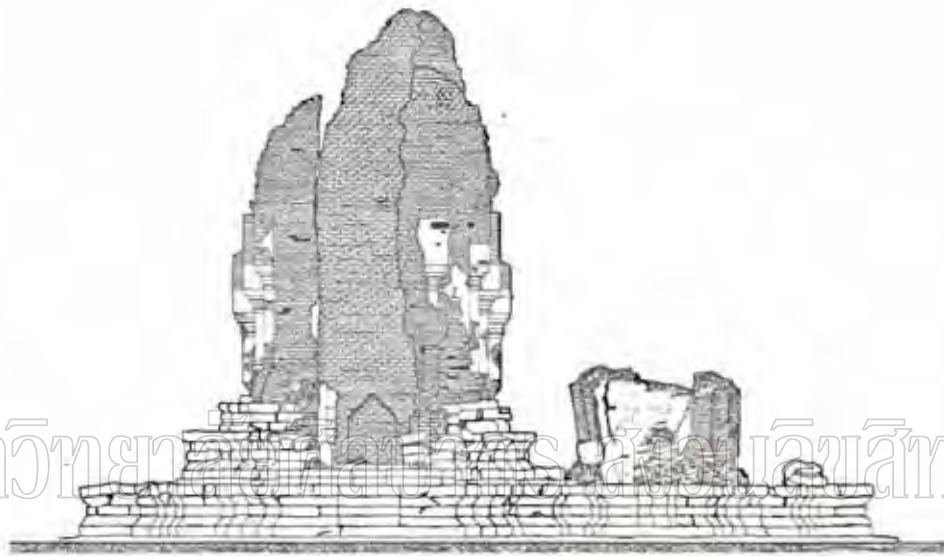
กรมศิลปากร กรุงเทพฯ

แบบผังที่ 3 ปราสาทขยบเพงา อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ภาพแสดงรูปทรงของพระพุทธรูปหินทราย (พระพุทธรูปปางนาคปรก)

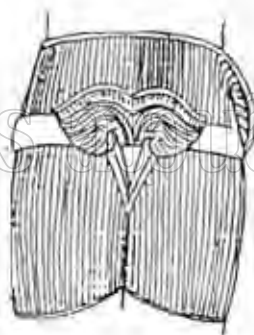
๑. ฐาน
 ๒. ก่อ
 ๓. ก่อ
 ๔. ก่อ

๐ ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ เมตร

ภาพประกอบ : พระพุทธรูปหินทราย

ภาพลายเส้นที่ 2 ทับหลังศิลปะพระพุทธรูปปางอุกามเทศวร
จากปรากฏสองพี่น้อง ศิลปะแบบทวารวดี
ก่อนปลายทศวรรษครุฑ

มหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ กรุงเทพมหานคร

ภาพลายเส้นที่ 3 การนุ่งผ้าของบุรุษและสตรีในศิลปแบบภาพวนก่อนปลาย

ภาพลายเส้นที่ 4 พิมพ์ลึงศิลารูปพระวิษณุปางอุมามเหศวร
จากปราสาทไพรอนันตลึงเหนือ ศิลปเขมรโบราณ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 1 สภาพพื้นที่ภายในเมืองศรีเทพ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงขลา

ภาพที่ 2 สภาพพื้นที่ภายในเมืองศรีเทพ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 3 สระประจักษ์ สระน้ำขนาดใหญ่ภายในเขตเมืองชั้นใน

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

ภาพที่ 4 ปรางค์วิเทพ

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ ๕ ภายในปราสาทศรีเทพ แสดงการเชื่อมต่ออิฐและไข่มุกเป็นเครื่องบน

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 6 ปราสาทสองพี่น้อง องค์ใหญ่ (ปราสาทพิ)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 7 ฐานปรางค์องค์ใหญ่ (ปรางค์พี่) เป็นฐานบัว 3 ชั้น แต่ละฐานย่อมุม 20

มหาวิทยาลัยศิลปากร - ส่วนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 8 ชุมชนโบราณในองค์ปรangk และ ฐานหินสี่เหลี่ยมในองค์ปรangk

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ ๑ ประตูลอยทางคานทิโคของปรากฏองค์ใหญ่

มหาวิทยาลัยศิลปากร ลงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 11 ประชุมตอกของปรากฏองค์ได้ก

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

ภาพที่ 12 แนวศิลาแลงชั้นที่ 1 ซึ่งอ้อมจากทิศเหนือไปยังทิศตะวันตก

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 13 กลุ่มอิฐและแดงที่เรียงตัวกันอย่างเป็นระเบียบทางด้านทิศใต้ของปราสาทองค์เล็ก

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงขลา

ภาพที่ 14 แนวศิลาแ่งชั้นที่ 2 ซึ่งมักควางแนวแ่งเดิมไปจรฐานชั้นที่ 1 ของปราสาท

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปกรรม

ภาพที่ 16 สภาพพื้นที่ภายนอกเมืองโบราณในอุทยานน้ำตกปัจจุบัน

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 16 สภาพพื้นที่ภายนอกเมืองโบราณในฤดูน้ำหลากปัจจุบัน

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 17 ค้างนอก

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 18 เขาอมรินทร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 19 ศิลาจารึกหมายเลข 8978

ภาพที่ 20 สिलจารึกที่ได้จากการขุดแต่งปรางค์สองพี่น้อง ภาษาสันสกฤต อักษรเขมร
อายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 - 18

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

ภาพที่ 21 ปราสาทศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนฉะเชิงเทรา

ภาพที่ 22 ทับหลังศิลารูปพระนารายณ์ ที่ปราสาทศรีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 23 พัทธรูป 5 คน จากปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดสุรินทร์ บ.ป.ม.

ภาพที่ 24 อังคารซึ่งอยู่บริเวณทางเข้าปราสาทสองพี่น้อง

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 25 ประติมากรรมรูปโค .

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 26 หิวอิงคหมายเลข 3.2.2

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 27 ศิวลึงค์หมายเลข 3.2.3

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 28 ศิวลึงค์หมายเลข 3.3.4

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 29 หัวถึงคหมายเลข 3.2.5

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 30 ฐานโยนหมายเลข 3.3.1

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 31 ฐานโยนียกยเลข 3.3.2

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนลิขสิทธิ์

ภาพที่ 32 ฐานโยนหมายเลข 3.3.3

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์

ภาพที่ 33 ฐานโยนหมายเลข 3.3.4

ภาพที่ 34 พับหลังศิลารูปพระวิฆเนศวรปางอุ้มบาตรเหศวรไค้จากการขุดแต่งปราสาทสองพี่น้อง

ภาพที่ 35 ภาพแสดงรายละเอียดของพระหิวัระ - พระอุมา และโคณมทิ

ภาพที่ 36 ภาพแสดงรายละเอียกหน้ากาลและนาค

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนอนุรักษ์มรดก

ภาพที่ 37 ภาพแสดงรายละเอียดของท่อนพวงมาลัยและลายใบไม้

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนศิลปกรรม

ภาพที่ 38 ปัทมธำนิเทศน์ ปางอุกฤษฏ์ ที่ปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์